พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาอะไรแสดงพระธรรมเทศนา

มหามกุฏราชวิทยาลัย
พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๓๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

๒๕/-

พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาอะไร
แสดงพระธรรมเทศนา

มหามกุฏราชวิทยาลัย
พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๓๒
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

สถิติในการพิมพ์

พิมพ์ครั้งที่	๑/๒๕๓๑	จำนวน	๑,๐๐๐ เล่ม
,,	๒/๒๕๓๒	,,	๒,๐๐๐ ,,

คำชี้แจง

ด้วย น.ท. โปร่ง ชื่นใจ ร.น. ป.ธ. ๙ สำนักวัดบวรนิเวศ-วิหาร ได้บันทึกเรื่องบาลีและภาษาในชมพูทวีปเข้าไว้ ได้พิจารณาเห็นว่าเป็นแนวทางหนึ่งที่จะนำให้เกิดความคิดว่า เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรม พระองค์ทรงใช้ภาษาอะไรเป็นหลัก เพราะว่าในประเทศอินเดียมีภาษาที่ใช้กันอยู่ไม่น้อยกว่า ๔๐๐ ภาษา แม้ในปัจจุบันก็ยังมีอยู่เช่นเดิม

เชื่อว่า หนังสือบันทึกเรื่องบาลี เล่มนี้ จะได้ให้ข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์แก่นักค้นคว้า นักศึกษา พอเป็นแนวทางให้มีความเข้าใจชัดเจนที่ใกล้เคียงยิ่งขึ้น.

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๗ เมษายน ๒๕๓๑

บันทึกการศึกษาพิจารณา

เรื่องบาลี

ของ น. ท. โปร่ง ชื่นใจ ร. น.

นักศึกษาพระพุทธศาสนา

บูชาท่านบุรพาจารย์ผู้บริหารพระพุทธศาสนา

บัญชีเรื่อง

ปรารภเรื่องบาลี

ในหมู่พุทธศาสนิกชนคนไทยเรา ได้มีการปรารภปัญหากันอยู่เนือง ๆ ว่าพระพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเรานั้น ทรงใช้ภาษาอะไรประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนประชาชน เขาจึงฟังรู้เรื่อง และเข้าใจธรรมจนเกิดความเชื่อความเลื่อมใสถึงยอมรับนับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตก็มี บรรลุมรรคผลนิพพานก็มี ทั้งยังนำสืบ ๆ กันมาหลายชั่วอายุคนหลายร้อยหลายพันปี เรื่องนี้ มิใช่กล่าวกันมาอย่างเลื่อนลอยไร้หลักฐาน ที่เราทราบเรื่องกัน ก็เพราะเราได้พบพยานหลักฐานต่าง ๆ คือหลักฐานบุคคลเช่นเหล่าภิกษุบริษัทที่บวชสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อ ๆ กันมา หลักฐานวัตถุ-สถาน เช่นสังเวชนียสถาน พุทธเจดีย์ สถูปวิหาร ศาสนสถานเป็นอันมากตลอดถึงศิลาจารึก ทั้งหลักฐานเอกสาร เช่นคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ตกทอดมาถึงเรา แต่น่าสงสัยว่า ทำไมคัมภีร์พระไตรปิฎกส่วนที่เป็นของฝ่ายหินยานหรือเถรวาท จึงเป็นภาษามคธ ส่วนที่เป็นของฝ่ายมหายานหรืออาจริยวาทจึงเป็นภาษาสํสกฤต พระพุทธเจ้าของเราทรงใช้ภาษามคธ หรือภาษาสํสกฤตหรือทั้งสองภาษา หรืออย่างไรกันแน่.

เรื่องภาษานี้ แต่ก่อนมาเราไม่ค่อยรู้สึกกัน และไม่คิดว่าจะเป็นปัญหาเพราะบุรพาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ทั้งหลายทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไม่เคยกล่าวว่ามีปัญหา โดยเข้าใจไปเสียว่า มนุษย์ทั้งโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวชมพูทวีปพูดภาษาเดียวกันหมด คือภาษามคธอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเราเชื่อกันโดยสนิทใจถึงพระปัญญาตรัสรู้ธรรมของพระพุทธองค์ ความฉลาดในวิธีแสดงธรรมของพระพุทธองค์ ทั้งเชื่อพระสัพพัญญุตญาณว่า พระ-พุทธองค์ทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ทรงสามารถทำให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจธรรมนั้นได้

ตามพุทธประสงค์ แต่ต่อมาภายหลัง กาลเวลาล่วงมานาน ๆ เราก็รู้ความจริงกันว่า มนุษย์ในโลกในยุคนั้น ไม่ใช่มีแต่ชาวชมพูทวีปเท่านั้น ยังมีมนุษย์อื่น ๆ นอกจากชาวชมพูทวีปอีกเป็นอันมาก และไม่ใช่มีภาษาเดียวแต่ภาษามคธ แม้ในชมพูทวีปเอง ก็ยังมีภาษาอื่น ๆ อีกมากภาษา.

ที่ว่าใช้ภาษาเดียวกันหมดโลกนั้น ก็ดูจะมีแต่ภาษาใบ้ ที่ใช้กันทั่วทั้งโลกในเมื่อพูดจาด้วยวาจาไม่รู้เรื่องกัน แต่ก็ไม่ใช่ภาษาพูด ภาษาพูดตลอดถึงภาษาหนังสือ ย่อมใช้กันเป็นประจำสำหรับมนุษย์ และมีอยู่มากมายจนนับไม่ถ้วน ภาษาย่อมเป็นสื่อสำคัญสำหรับมนุษย์ ถ้าผู้พูดกับผู้ฟังใช้ภาษาต่างกันเพราะเป็นคนต่างชาติ ต่างเผ่า ต่างท้องถิ่นกัน ก็พูด ก็ฟังกันไม่รู้เรื่องต่อเป็นคนชาติเดียว เผ่าเดียว ท้องถิ่นเดียวกัน ใช้ภาษาเดียวกัน จึงพูดจึงฟังกันรู้เรื่อง พระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราเป็นชนชาติอริยกะ เผ่าอริยกะ ชาวกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ มัธยมประเทศ ชมพูทวีปเสด็จจาริกไปโปรดสัตว์ทั้งหลายเป็นอันมาก ที่เป็นชนชาติเดียวกัน เผ่าเดียวกัน ถิ่นเดียวกันก็มี ต่างชาติ ต่างเผ่า ต่างถิ่นกันก็มี จึงชวนให้สงสัยว่าพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษาอะไรประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนคนเหล่านั้น เฉพาะผู้ฟังที่เป็นชนชาติเดียวกัน เผ่าเดียวกัน ถิ่นเดียวกันกับพระ-พุทธองค์คงไม่มีปัญหา เพราะถึงอย่างไร พระพุทธองค์ก็คงทรงใช้ภาษาอันเดียวกันกับผู้ฟังนั้นเอง ส่วนผู้ฟังที่ต่างชาติ ต่างเผ่า ต่างถิ่นและต่างภาษากันเล่า จะทรงใช้ภาษาอะไร คือภาษาของพระพุทธองค์ผู้พูด หรือภาษาของผู้ฟังที่ต่างชาติ ต่างเผ่า ต่างถิ่นและต่างภาษากัน พุทธศาสนิกชนคนไทยเรา ไม่ได้อยู่ในชมพูทวีป ต่างชาติ ต่างถิ่นและต่างภาษาจากพระพุทธเจ้าย่อมยากที่จะรู้เรื่องได้ตลอด แต่เพราะความอยากรู้เรื่องให้ตลอดนี้เอง จึงจำต้องค้นคว้าศึกษาพิจารณาหาคำตอบปัญหา สนองความอยากรู้ ซึ่งเห็นว่า

น่าจะถูกต้อง น่าเป็นไปได้ตามหลักฐาน หลักความจริง และหลักเหตุผล เพื่อคลี่คลายปัญหาข้องใจดังกล่าวมานี้ จึงได้ทำการค้นคว้าศึกษาพิจารณามาตามลำดับและขอบันทึกผลดังต่อไปนี้

ภาษาในชมพูทวีป

ตามหลักฐานต่าง ๆ ที่เราศึกษาทราบกันนั้น พระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเรา เป็นวรรณะกษัตริย์ ประสูติ ณ ลุมพินีวัน อันตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์กับกรุงเทวทหะต่อกัน เป็นพระโอรสของกษัตริย์ที่เป็นพระญาติกัน คือพระเจ้าสุทโธทนะ กษัตริย์วงศ์ศากยะเป็นพระชนก พระนางเจ้ามหามายา กษัตริย์วงศ์โกลิยะเป็นพระชนนี ประทับอยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ราชธานีของแคว้นสักกะ ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในจำนวนแคว้นทั้งหลายของมัธยมประเทศชมพูทวีป.

ชมพูทวีปยุคพุทธกาลนั้น มีพื้นที่กว้างใหญ่ไพศาลประกอบด้วยแคว้นเป็นอันมาก พื้นที่ร่วมในเรียกว่า มัชฌิมชนบท หรือมัธยมประเทศ พื้นที่รอบนอกเรียกว่า ปัจจันตชนบท หรือปัจจันตประเทศ ชาวชมพูทวีปนั้นประกอบด้วยชนชาติใหญ่ ๒ ชาติ คือชนชาติอริยกะ หรืออารยัน อยู่ในมัธยมประเทศ ใช้ภาษาอริยกะ หรืออารยัน เป็นภาษาประจำถิ่น และเผ่าชนชาติมิลักขะ หรือทมิฬ อยู่ในปัจจันตประเทศ ใช้ภาษามิลักขะ หรือทมิฬเป็นภาษาประจำถิ่น และเผ่าชนทั้งสองชาติใหญ่นี้ ยังแบ่งเป็นเผ่าย่อย ๆ ออกไปอีกเป็นจำนวนนับหมื่นนับแสน ด้วยเหตุนี้ ภาษาของชมพูทวีปจึงมีมากเท่า ๆ กับจำนวนของท้องถิ่น และเผ่าของคนเหล่านั้น อาจารย์สวามีสัตยานันทบุรี เวทานตประทีป ชาวชมพูทวีปในอดีต ชาวภารตวรรษในปัจจุบัน ซึ่งเคยพำนักอยู่ในประเทศไทยสมัยหนึ่ง ท่านว่าภาษาในชมพูทวีป โดยเฉพาะ

อย่างยิ่ง อริยกภาษาในมัธยมประเทศนั้น มีจำนวนมากมายเหลือเกิน แต่พอจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภท คือภาษาปรากฤต กับภาษาสํสกฤต.

ภาษาที่ใช้พูดกันตามท้องถิ่นต่าง ๆ เรียกชื่อตามท้องถิ่นนั้น ๆ เช่นภาษาของแคว้นมคธ ก็เรียกมาคธี มาคธิกา หรือมคธภาษา แม้ภาษาของแคว้นอื่น ๆ ก็เรียกชื่อภาษาตามชื่อของแคว้นนั้น ๆ ทำนองเดียวกัน และภาษาที่ใช้พูดกันตามเผ่าต่าง ๆ ก็เรียกชื่อตามเผ่านั้น ๆ เช่นภาษาของชนเผ่าอริยกะ ก็เรียกอริยกภาษา หรือภาษาอารยัน แม้ภาษาของชนเผ่าอื่น ๆ ก็เรียกชื่อภาษาตามชื่อของเผ่านั้น ๆ เช่นเดียวกัน ถ้าท้องถิ่นเดียวกัน เผ่าเดียวกัน ก็พูด ก็ฟังกันรู้เรื่อง แต่ถ้าต่างท้องถิ่น ต่างเผ่ากัน ก็พูด ก็ฟังกันไม่รู้เรื่อง ภาษาเหล่านี้ จัดเป็นประเภทภาษาปรากฤต คือภาษาที่ใช้พูดกันตามปกติ หมายถึงภาษาท้องถิ่น ภาษาประจำเผ่า หรือภาษาที่ชาวบ้านใช้พูดกัน ท่านเรียกรวมว่า เทสิยาภาษา ภาษาท้องถิ่นประเภทหนึ่ง.

อีกประการหนึ่ง ก็ได้แก่ภาษาปรากฤตนั่นเอง แต่ได้ชำระให้เป็นระเบียบเรียบร้อยด้วยหลักภาษา คือไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ ท่านเรียกว่าภาษาสํสกฤต คือภาษาที่ปรับปรุงดีแล้ว ความจริง ภาษาสํสกฤตนั้นส่วนใหญ่ก็ปรับปรุงไปจากภาษาปรากฤต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธ ที่เป็นภาษาท้องถิ่นและภาษาพูดนั่นเอง ถ้าไม่มีภาษามคธ ที่เป็นภาษาท้องถิ่นภาษาพูดเป็นพื้นเป็นฐานเป็นหลักเป็นแกนเป็นโครงยืนอยู่ก่อนแล้ว ภาษาสํสกฤต ก็มีไม่ได้ ปรับปรุงไม่ได้ ลองเอาภาษามคธกับภาษาสํสกฤตมาเทียบกันดู ก็จะเห็นความจริงดังกล่าวนี้ได้ จะขอยกตัวอย่างมาเทียบให้ดู ดังต่อไปนี้

ภาษามคธ	ภาษาสํสกฤต	ภาษามคธ	ภาษาสํสกฤต
อกฺข	อกฺษ	อกฺขทสฺสก	อกฺษทรฺศก
อกฺขร	อกฺษรก	อตฺถิ	อสฺถิ
อาจริย	อาจารฺย	อาคุ	อาคสฺ
อตฺตา	อาตฺมนฺ	อายุ	อายุสฺ
อิฏฺฐ	อิษฺฏ	อิสฺสาส	อิษฺวาส
อิกฺขณ	อิฏฺษณ	อิสฺสา	อิรษฺยา
อุตฺติ	อุกฺติ	อุคฺค	อุคฺคร
อุฬาร	อุทาร	อุยฺยาน	อุทยาน
อูมิ	อูรฺมิ	อุส	อุษฺ
เอกนฺต	เอกานฺต	เอฬก	เอฑก
เอวํ	เอวมฺ	เอราวณ	ไอราวณ
โอก	โอกสฺ	โอชา	โอชสฺ
โอรส	เอารสฺ	โอสธ	เอาษฺธฺ
กกุธ	กกุภ	กกฺโกล	กกฺโกลก
กกฺขฬ	กกฺขฏ	กทฺริย	กทฺรย
กนิฏฺฐ	กนิษฺฐ	กญฺญา	กนฺยา
กวิฏฺฐ	กปิตฺถ	กวนฺธ	กพนฺธ
กตฺติก	การฺติก	กาฬกฺขนฺธ	กาลสฺกนฺธ
กหาปณ	การษฺาปณ	กาฬิย	กาลียก
กิญฺจิ	กึจิตฺ	กิมฺปุริส	กึปุรุษ
กิพฺพิส	กิลฺวิษ	กิตฺติ	กีรติ
กุจฺฉิ	กุกฺษิ	กุฏฺฐ	กุษฺฐ

กุฏฺฐาย	กุฏฺฐย	กุจฺฉิต	กุตฺสิต
กุมฺภีล	กุมภีร	กุลิตฺถิ	กุลสฺตรี
กูฏฺฐฺช	กูฏฺสฺถ	เกฬิ	เกลิ
เกสรี	เกสริน	เกลาส	ไกลาส
เกวล	ไกวลฺย	โกฺปี	โกปีน
ขตฺติย	กฺษตฺริย	ขตฺติยานี	กฺษตฺริยาณิ
ขมา	กฺษมา	ขนฺติ	กฺษานฺติ
เขตฺต	เกฺษตฺร	ขคฺค	ขฑฺค
คมฺม	คมฺย	ครห	ครล
คพฺภ	ครฺภ	คพฺพ	ครฺว
คเวสน	คเวษณา	โคตฺต	โคตฺร

ที่ยกมาเทียบให้ดูเป็นตัวอย่างนี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่า ภาษาสํสกฤตนั้นปรับปรุงมาจากภาษามคธ ที่เป็นประเภทภาษาปรากฤตดั้งเดิมที่เรียกว่า อสุทธมาคธี เป็นภาษาท้องถิ่นที่ยังไม่ได้ชำระด้วยหลักไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ เป็นภาษาพูด ไม่ใช่ภาษาหนังสือ แต่ภาษามคธที่ยกมาเทียบภาษาสํสกฤตในที่นี้ เรียกว่า สุทธมาคธี เป็นภาษามคธที่ท่านชำระด้วยหลักไวยากรณ์และนิรุกติ-ศาสตร์ คือเป็นภาษาหนังสือแล้ว

เพราะเหตุที่ภาษาสํสกฤตเป็นภาษาที่ปรับปรุงดีแล้วด้วยหลักไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ดังกล่าว จึงนับถือกันว่าเป็นตันติภาษา ภาษาแบบแผน ภาษาหลัก ภาษามาตรฐาน แต่ก็ไม่ใช่ภาษาพูดที่เขาใช้พูดกันตามปกติ จะใช้พูดกันบ้างก็เฉพาะในหมู่ผู้คงแก่เรียน ฉะนั้น ภาษาสํสกฤตจึงหมายถึงว่า

๑. เป็นภาษาหนังสือ ที่นักเรียน นักศึกษา ครูบาอาจารย์ใช้ในการบอก การสอน.

๒. เป็นภาษาร้อยแก้วเรียงความ ที่เรียกว่า ปัชยะ ซึ่งนักประพันธ์ใช้ในการประพันธ์ บทประพันธ์วรรณคดี.

๓. เป็นภาษาร้อยกรอง ที่เรียกว่า คัชยะ ซึ่งนักกวีใช้ในการแต่งกาพย์คดี กวีนิพนธ์.

๔. เป็นภาษาวิทยาการ ที่นักปราชญ์ใช้ในการแต่งตำรับตำราว่าด้วยศาสตร์ต่าง ๆ.

๕. เป็นภาษาชั้นสูง ที่วรรณะกษัตริย์ใช้กับสมณพราหมณ์ นักปราชญ์ราชบัณฑิต และสมาคมวรรณะกษัตริย์ด้วยกัน.

๖. เป็นภาษาศาสนา ที่วรรณะพราหมณ์ใช้ในการศึกษา การสอนลัทธิ ท่องจำ สวด ร่าย อ่านโองการ ในพิธีกรรมทางลัทธิพราหมณ์ วรรณะพราหมณ์ใช้ภาษาสํสกฤต บรรจุคำสอนของลัทธิพราหมณ์ตั้งต้นแต่คัมภีร์ไตรเพท เวทางคศาสตร์ และคัมภีร์อื่น ๆ ของพราหมณ์ ผูกขาดไว้ให้วรรณะพราหมณ์เท่านั้น เป็นผู้ศึกษา เป็นผู้สอน เป็นเจ้าพิธีกรรมต่าง ๆ จนได้รับยกย่องให้มีตำแหน่งเป็นปุโรหิตโหราจารย์ของวรรณะกษัตริย์ ทั้งกีดกันหวงห้ามมิให้ผู้มีวรรณะต่ำ เช่นศูทร จัณฑาลได้โอกาสศึกษาสดับฟังด้วย อาจารย์ริสเดวิดส์ ปราชญ์ชาวอังกฤษผู้เชี่ยวชาญภาษามคธและสํสกฤตกล่าวว่า วรรณะพราหมณ์นิยมนับถือการท่องจำ สวดร่ายพระเวทเป็นสำคัญยิ่งกว่าการอ่านพระเวท อ่านโองการ เพราะฉะนั้น คัมภีร์ไตรเพทและคัมภีร์อื่น ๆ ของพราหมณ์ ถึงแม้จะมีอยู่ก่อนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานานนับเป็นร้อยเป็นพันปี แต่ก็ได้จารึกเป็นลายลักษณ์อักษรภายหลังคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นเวลาช้านาน.

ส่วนในพระพุทธศาสนานั้น พิจารณาหลักฐานเอกสาร คือคัมภีร์พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาท ปรากฏว่ามีแต่ภาษามคธ ซึ่งเป็นประเภทภาษา

ปรากฤตภาษาเดียว อาจทำให้เกิดความเข้าใจกันแต่เพียงแคบ ๆ ว่า ในการประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนประชาชนนั้น พระพุทธองค์คงทรงใช้ภาษามคธแต่เพียงภาษาเดียว ไม่ได้ทรงใช้ภาษาสันสกฤตและภาษาปรากฤตอื่น ๆ เลย ความจริง คงจะไม่เป็นเช่นนั้น เพราะผู้ฟังธรรมมีจำนวนมากต่อมาก อยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ กัน เผ่าต่าง ๆ กัน วรรณะต่าง ๆ กัน และภาษาต่าง ๆ กัน จะทรงใช้แต่ภาษาท้องถิ่นแคว้นมคธเพียงภาษาเดียวกระไรได้ ถ้าผู้ฟังเป็นคนถิ่นอื่น เผ่าอื่น วรรณะอื่นและภาษาอื่นที่ไม่รู้ภาษามคธ เขาจะฟังรู้และเข้าใจธรรมที่ทรงแสดงด้วยภาษามคธอย่างไรได้เล่า.

กล่าวตามหลักพุทธกิจ พุทธจริยาในการแสดงธรรมสั่งสอนทุกครั้ง พระพุทธองค์จะต้องทรงตรวจเลือกภัพพบุคคล ผู้ควรรับโปรดเสียก่อนทุกครั้งไป และด้วยเหตุที่พระพุทธองค์สมัยเป็นพระราชกุมาร ได้ทรงศึกษาศิลปะและศาสตร์ต่าง ๆ ในฐานะวรรณะกษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาศาสตร์ ทรงรอบรู้ภาษาต่าง ๆ ในชมพูทวีปอยู่ก่อนแล้วมากภาษาด้วยกัน ทั้งทรงฉลาดในวิธีแสดงธรรมเป็นอย่างดี เมื่อทรงเลือกภัพพบุคคลได้แล้ว ก็จะโปรดประทานธรรมที่เหมาะแก่เขา ด้วยทรงใช้ภาษาที่เขาสามารถรู้และเข้าใจ ไม่ว่าภาษานั้นจะเป็นประเภทภาษาปรากฤต คือภาษาท้องถิ่น ภาษาประจำเผ่า หรือแม้ภาษาสันสกฤตก็ตาม และไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นวรรณะใด ก็ทรงใช้ภาษาที่เหมาะแก่เขา กล่าวคือถ้าเป็นคนวรรณะสูง เช่นเป็นกษัตริย์ เป็นเจ้า เป็นพราหมณ์ หรือคนคงแก่เรียน อาจทรงใช้ภาษาสันสกฤตสอนธรรมก็ได้ ถ้าเป็นวรรณะกลาง เช่นแพศย์ วรรณะต่ำ เช่นศูทร จัณฑาล คนเรียนน้อยหรือไม่ได้เรียน อาจทรงใช้ภาษาปรากฤตสอนธรรมก็ได้ สุดแต่ว่าผู้ฟังรู้ภาษาประเภทใด ก็ทรงใช้ภาษาประเภทนั้น เพราะทรงมุ่งที่จะให้เขารู้และเข้าใจธรรมที่ทรงสอน เมื่อเราอาจรู้ได้ด้วยภาษาใด ก็ทรงใช้ภาษานั้น

สอนเขาเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น จึงปรากฏตลอดมาว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมสอนแล้ว ผู้ฟังก็สามารถรู้และเข้าใจธรรมจนได้รับผลดีทุกรายไป อย่างต่ำ ก็ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต อย่างกลาง ก็ตั้งอยู่ในศีล-ธรรมอย่างมั่นคง อย่างสูง ก็บรรลุมรรคผลนิพพาน สรุปว่าสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทุกครั้งไป เพราะผู้ฟังรู้ภาษาและเข้าใจธรรมของพระพุทธองค์ ผู้เป็นพระศาสดาคือผู้สอน.

ประถมเทศนาสาธก

เพื่อความเข้าใจแจ่มกระจ่างในข้อที่ว่า ผู้แสดงธรรมกับผู้ฟังธรรมต้องรู้และเข้าใจภาษาของกันและกัน เรามาลองพิจารณาทบทวนกันดูสักตัวอย่างหนึ่งก็ได้ เช่นครั้งที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าใหม่ ๆ ทรงตกลงพระทัยจะทรงแสดงธรรมโปรดสัตวโลกแล้ว ในการแสดงธรรมโปรดครั้งแรกนั้น ทรงพิจารณาตรวจดูสัตวโลกที่เป็นภัพพบุคคล ผู้ควรรับโปรดเป็นคนแรกกลุ่มแรกอย่างไรบ้าง บาลีมหาวรรควินัยปิฎกกล่าวความว่า พระพุทธองค์ทรงนึกถึงอาฬารดาบส กาลามโคตร ว่าเป็นบัณฑิต มีปัญญาเฉลียวฉลาด มีกิเลสเบาบาง ถ้าทรงแสดงธรรมโปรดครั้งแรก ท่านก็จะรู้ทั่วถึงธรรมได้ฉับพลัน แต่ก็น่าเสียดายที่ท่านสิ้นชีพไปเสียก่อนได้ ๗ วันแล้ว ต่อจากนั้น ก็ทรงนึกถึงท่านอุทกดาบส รามบุตร ว่าเป็นบัณฑิต มีปัญญาเฉลียวฉลาด มีกิเลสเบาบาง ถ้าทรงแสดงธรรมโปรด ท่านก็จะรู้ทั่วถึงธรรมได้ฉับพลันเช่นเดียวกัน แต่ท่านก็สิ้นชีพไปเสียก่อนตอนใกล้ค่ำวันนี้เอง ทรงว่าท่านดาบสทั้งสองนี้เสื่อมใหญ่ (เพราะสิ้นชีพขณะอยู่ในฌาน ย่อมต้องอุบัติในพรหมโลก ซึ่งมีอายุยืนยาวนานหลายชั่วกัปหลายพุทธันดร ท่านจัดเป็นอขณะจลสมัย ยังไม่ถึงคราวจะตรัสรู้)

ต่อจากนั้น ทรงนึกถึงภิกษุปัญจวัคคีย์ว่ามีอุปการะมาก สมัยทรงขะมักเขม้นบำเพ็ญเพียรทำทุกรกิริยาทรมานพระองค์ สมควรทรงแสดงธรรมโปรดเป็นอันดับแรก กล่าวโดยรวบรัด ในการแสดงธรรมทุกครั้ง พระพุทธองค์จะต้องทรงตรวจพิจารณาถึงความพร้อมของผู้รับโปรดเป็นสำคัญ สำหรับพระพุทธองค์นั้น ทรงพร้อมทุกอย่างแล้ว ส่วนผู้รับโปรดเล่า พร้อมที่จะรับโปรดธรรมจากพระพุทธองค์แล้วหรือยัง ที่ว่าผู้รับโปรดพร้อมนั้น กล่าว

ตามหลักสาวกภูมิ ผู้นั้นต้องได้บำเพ็ญสาวกบารมีมาครบบริบูรณ์พร้อมในอดีตชาติแล้ว และในชาติปัจจุบันก็ต้องมีอินทรีย์ ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา พร้อมด้วย เฉพาะท่านอาฬารดาบส กาลามโคตร และท่านอุทกดาบส รามบุตร ทั้งสองท่านนี้ พระพุทธองค์สมัยทรงเป็นพระโพธิสัตว์กำลังแสวงหาทางตรัสรู้ธรรม เคยทรงเข้ามาฝึกศึกษาลัทธิในสำนักของท่านอันได้แก่รูปฌานและอรูปฌานจนหมดความรู้ของท่าน ท่านดาบสทั้งสองติดชะงักอยู่แค่ฌาน แต่ดูเหมือนท่านจะเข้าใจว่า ธรรมสูงสุดมีอยู่เพียงฌานเท่านี้เมื่อพบแล้วจึงพอใจและหยุด ไม่ใช้ปัญญาอันเฉลียวฉลาดของตน คิดค้นหาทางปฏิบัติให้คืบหน้าสูงยิ่งขึ้นไปกว่าฌานนี้ได้ พระพุทธองค์ทรงคุ้นเคยและทรงทราบภูมิหลังของท่านเป็นอย่างดี แม้ในชาติปัจจุบันถึงท่านจะได้ฌานและเป็นบัณฑิต แต่ท่านก็ไม่พร้อม กล่าวคือสิ้นชีพไปเสียก่อน จึงพลาดโอกาสที่จะได้รับโปรดธรรมเป็นคนแรก เห็นจะเป็นเพราะท่านไม่ได้บำเพ็ญบารมีมาในอดีตชาติเพื่อจะเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้นี่เอง.

ส่วนภิกษุปัญจวัคคีย์นั้น พระพุทธองค์ทรงพิจารณาเห็นว่ามีอุปการะแก่พระองค์มาก ช่วยปรนนิบัติรับใช้ต่าง ๆ สมัยที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แม้ภิกษุปัญจวัคคีย์จะไม่ได้เป็นบัณฑิตและได้ฌานเหมือนอย่างดาบสทั้งสองท่าน แต่ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็มีสาวกบารมีที่ได้บำเพ็ญมาในอดีตชาติพร้อม ทั้งในชาติปัจจุบันท่านก็มีอินทรีย์ ๕ อยู่พร้อมแล้ว เพียงแต่รอโอกาสที่จะได้รับโปรดธรรมเท่านั้น สำรวจดูความพร้อมของภิกษุปัญจวัคคีย์จะเห็นได้ว่า ท่านโกณฑัญญะหัวหน้าภิกษุปัญจวัคคีย์นั้นมีศรัทธาเชื่อมั่นต่อพระพุทธองค์มาตั้งแต่ต้น ตามประวัติกล่าวว่า ท่านเป็นพราหมณ์หนุ่มอายุน้อยกว่าเพื่อนพราหมณ์อีก ๗ คนที่ได้รับเลือกให้เป็นผู้ตรวจดูพระมหาปุริสลักษณะและทำนายคติของพระพุทธองค์สมัยที่ทรงเป็นทารกบรรทมแบเบาะอยู่ เพื่อนพราหมณ์ ๗ คน

ทำนายคติเป็น ๒ ว่า ถ้าทรงครองฆราวาสวิสัย จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าทรงออกผนวช จักได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนท่านทำนายเป็นคติเดียวว่า จักเสด็จออกทรงผนวช ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแน่ และตั้งแต่นั้นมาท่านก็ตั้งใจว่าจักออกบวชตามเสด็จ ภายหลังท่านทราบว่าพระพุทธองค์เสด็จออกทรงผนวชแล้ว และกำลังทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่ ก็ชวนบุตรของเพื่อนพราหมณ์ผู้เคยร่วมกันตรวจและทำนายพระลักษณะในครั้งนั้น แต่ตายไปแล้ว ได้ ๔ คน คือ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ อัสสชิ พากันออกบวชเป็นบรรพชิตจำพวกภิกษุติดตามไปอยู่เฝ้าปรนนิบัติด้วยหวังว่า พระพุทธองค์ตรัสรู้แล้วจักทรงแสดงธรรมโปรด ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้รู้เห็นการบำเพ็ญทุกรกิริยาของพระพุทธองค์มาตลอด จนทรงเลิกละทุกรกิริยานั้น กลับเสวยพระกระยาหารให้พระวรกายมีกำลัง เพื่อทรงเริ่มความเพียรทางจิตต่อไป.

แต่ขณะนั้น ภิกษุปัญจวัคคีย์กลับเห็นไปเสียว่า ทรงคลายเพียรเวียนมาเป็นคนมักมาก คงไม่มีทางตรัสรู้ธรรมได้ เกิดท้อใจจึงพากันหลบหลีกไปอยู่เสียที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี แคว้นกาสี ภายหลังที่ได้ตรัสรู้แล้ว พระพุทธองค์ทรงตรวจพบว่าท่านเป็นภัพพบุคคล ควรรับโปรดธรรมเป็นอันดับแรก จึงเสด็จไปเกลี้ยกล่อมปลุกปลอบภิกษุปัญจวัคคีย์ให้หายข้องใจ ยอมเชื่อฟังโดยดี ก็ทรงแสดงประถมเทศนาโปรด ตามประวัติแสดงไว้ชัดว่า พระ-พุทธองค์ทรงเป็นวรรณะกษัตริย์ ชาติอริยกะ กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ภิกษุปัญจวัคคีย์เป็นวรรณะพราหมณ์ ชาติอริยกะ ตำบลบ้านโทณวัตถุ กรุงกบิล-พัสดุ์ แคว้นสักกะเช่นเดียวกัน แม้ต่างวรรณะกัน แต่ก็เป็นชนชาติอริยกะชาติเดียวกัน เป็นชาวกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะท้องถิ่นเดียวกัน.

ดังนั้น ก็ย่อมจะเห็นกันได้ถนัดชัดแจ้งว่า ในการแสดงประถมเทศนาโปรดนั้น พระพุทธองค์จะทรงใช้ภาษาอื่นไปไม่ได้ นอกจากภาษาอริยกะ ซึ่งเป็นภาษาที่พระพุทธองค์และภิกษุปัญจวัคคีย์ใช้ร่วมกันอยู่ทั้งสองฝ่าย คือผู้แสดงกับผู้ฟังย่อมรู้และเข้าใจภาษากันดีอยู่แล้ว แต่ภาษาอริยกะนั้น ได้กล่าวมาแล้วว่า ใช้กันทั่วไปในมัธยมประเทศ แบ่งประเภทเป็นภาษาปรากฤตและสันสกฤต และภาษาปรากฤตนั้น เป็นภาษาสามัญ ที่ชาวบ้านชาวเมืองทั่ว ๆ ไปใช้พูดกันเป็นปกติ ส่วนภาษาสันสกฤตนั้น เป็นภาษาวิสามัญ ที่ชนชั้นสูง คือวรรณะกษัตริย์ ผู้มีการศึกษาดี และวรรณะพราหมณ์ ผู้คงแก่เรียนใช้กัน ลองนึกดูว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นวรรณะกษัตริย์ มีการศึกษาดี ภิกษุปัญจ-วัคคีย์เป็นวรรณะพราหมณ์ ผู้คงแก่เรียน แม้ต่างวรรณะกัน แต่ก็เป็นวรรณะสูงด้วยกัน เข้าหลักเกณฑ์ข้อนี้ จึงน่าที่พระพุทธองค์จะทรงใช้ภาษาสันสกฤตแสดงประถมเทศนาโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์เป็นแน่แท้ ท่านโกณฑัญญะ หัวหน้าภิกษุปัญจวัคคีย์ ดูเหมือนท่านจะพรักพร้อมยิ่งกว่าเพื่อน เพราะขณะที่พระ-พุทธองค์ตรัสพระธรรมจักรประถมเทศนาอยู่นั้น ท่านก็ได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรม คือบรรลุโสดาบัตติผลก่อนเพื่อนอีก ๔ รูป พระพุทธองค์ถึงทรงออกพระอุทานเปล่งพระวาจาแสดงความชื่นชมโสมนัสว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ, อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ, โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ๆ ดังนั้น คำว่า อัญญาโกณฑัญญะ จึงได้เป็นชื่อท่านตั้งแต่นั้นมา ท่านเป็นประถมสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ พร้อมกับเป็นประจักษ์พยานในความตรัสรู้ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพระพุทธองค์ด้วย เรียกว่าปฐมสักขิ-พุทธสาวก.

ในทำนองเดียวกันนี้ ในกรุงพาราณสีแคว้นกาสีนั้นเอง พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงธรรมโปรดยสกุลบุตร บุตรเศรษฐีกรุงพาราณสี ผู้เบื่อชีวิตครอง

เรือน ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ทรงบวชให้ โปรดเศรษฐีบิดามารดาและภริยาของท่านให้ได้ดวงตาเห็นธรรมเหมือนกัน จนเขาปฏิญญาตนเป็นประถมอุบาสก ประถมอุบาสิกา และโปรดสหายของท่านอีก ๕๔ คน ผู้เห็นชอบด้วยการบวชของท่านให้เขาได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ทรงบวชให้เขาทุกคน ลองนึกดูว่าทรงใช้ภาษาอะไรแสดงธรรมโปรดคนเหล่านั้น ซึ่งเป็นชาวพาราณสีแคว้นกาสี ต่างจากพระพุทธองค์ผู้ทรงเป็นชาวกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะ ปรากฏว่า ยุคนั้น แคว้นกาสีตกอยู่ภายใต้อำนาจแคว้นโกศล ซึ่งมีอำนาจมากเท่า ๆ กับแคว้นมคธ ที่เป็นบ้านพี่เมืองน้องกัน ทั้งแคว้นสักกะชาติภูมิของพระพุทธ-องค์ ก็ดูเหมือนจะตกอยู่ใต้อำนาจแคว้นโกศลด้วยเหมือนกัน ดังนั้น จึงเห็นได้ชัดว่า พระพุทธองค์ คงทรงใช้ภาษาอริยกะ ซึ่งอาจเป็นประเภทภาษาปรากฤต หรือสํสกฤต ก็ได้แสดงธรรมโปรดคนเหล่านั้น.

ในสมัยนั้น เมื่อมีพระอรหันต์ถึง ๖๐ รูป พระพุทธองค์ทรงเห็นว่ามีจำนวนมากพอควรจะเอื้ออำนวยหิตสุขประโยชน์แก่คนหมู่มากได้แล้ว ก็ทรงส่งพระอรหันตสาวกเหล่านั้น เป็นพระธรรมจาริกรุ่นแรก แยกกันไปเผยแผ่ธรรมในถิ่นต่าง ๆ ส่วนพระพุทธองค์เองเสด็จกลับมาแคว้นมคธอีก ระหว่างทางพบคณะภัททวัคคิยกุมาร ๓๐ คน ทรงแสดงธรรมโปรดให้พวกเขาได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทรงบวชให้ทุกคน แล้วโปรดส่งไปเป็นพระธรรมจาริกรุ่นที่ ๒ จึงเสด็จต่อไปถึงแคว้นมคธ ทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ทรมานแล้วแสดงธรรมโปรดชฎิล ๓ พี่น้องพร้อมด้วยบริวารรวมกันจำนวน ๑,๐๐๐ คนให้บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว พาไปโปรดพระเจ้าพิมพิสารเจ้าแผ่นดินมคธ พร้อมทั้งราชบริพารและชาวมคธอีกเป็นอันมาก จนถึงโปรดพระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร พร้อมทั้งบริวารจำนวน ๒๕๐ คน ซึ่งก็เป็นชาวมคธอีกเหมือนกันให้ได้บรรลุพระอรหัตเป็นพระอรหันต์หมดทุกคน นึกดูก็ได้ว่า คนเหล่านั้น

เป็นชาวมคธทั้งหมด พระพุทธองค์จะทรงใช้ภาษาอะไรแสดงธรรม ถ้าไม่ใช่ภาษามคธ ซึ่งเป็นประเภทภาษาปรากฤตที่ยังไม่ได้ชำระ คือภาษามคธท้องถิ่นที่เรียกว่า อสุทธมาคธี และภาษามคธที่ปรับปรุงดีแล้ว คือภาษาสํสกฤต.

เมื่อพิเคราะห์ดูถึงถิ่นฐานบ้านเมืองที่พระพุทธองค์เสด็จไปประกาศพระ-ศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนตลอดเวลา ๔๕ พรรษาแล้ว จะเห็นได้ว่า ในมัธยม-ประเทศที่มีแคว้นใหญ่ ๆ ถึง ๑๖ แคว้น หรือ ๒๑ แคว้นนั้น พระพุทธองค์เสด็จไปด้วยพระองค์เองเพียง ๗ แคว้นเท่านั้น คือ ๑. กาสีกับโกศล ๒. อังคะกับมคธ ๓. สักกะ ๔. วัชชี ๕. มัลละ ๖. วังสะ และ ๗. กุรุ แคว้นนอกจากนี้เป็นแต่ทรงส่งพระอรหันตสาวกที่เหมาะสมไปเป็นพระธรรมจาริกประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอน ท่านพระพุทธทัตตเถระ ผู้รจนาคัมภีร์มธุรัตถวิลาสินี อรรถกถาขุททนิกาย ตอนแก้พุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า ตอนประถมโพธิกาล ๒๐ พรรษานั้น พระพุทธองค์ประทับอยู่ไม่เป็นที่ แล้วแต่ทรงผาสุก ณ ที่ใด ก็ประทับอยู่ ณ ที่นั้นเป็นครั้งคราว ท่านระบุตามลำดับพรรษาไว้ ๒๐ พรรษาดังนี้.

พรรษาแรก ทรงประกาศพระธรรมจักรประถมเทศนา แล้วประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี แคว้นกาสี

พรรษาที่ ๒ – ๓ – ๔ ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันมหาวิหาร กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๕ ประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี แคว้นวัชชี

พรรษาที่ ๖ ประทับอยู่ ณ มกุลบรรพต

พรรษาที่ ๗ ประทับอยู่ ณ ดาวดึงสพิภพ

พรรษาที่ ๘ ประทับอยู่ ณ เภสกฬาวัน กรุงสุงสุมารคีรี แคว้นภัคคะ

พรรษาที่ ๙ ประทับอยู่ ณ กรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ

พรรษาที่ ๑๐ ประทับอยู่ ณ ป่าปาลิเลยยกะ

พรรษาที่ ๑๑ ประทับอยู่ ณ ตำบลบ้านพราหมณ์ ชื่อนาฬา

พรรษาที่ ๑๒ ประทับอยู่ ณ เมืองเวรัญชา

พรรษาที่ ๑๓ ประทับอยู่ ณ จาลิยบรรพต

พรรษาที่ ๑๔ ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี

พรรษาที่ ๑๕ ประทับอยู่ ณ กบิลพัสดุ์

พรรษาที่ ๑๖ ประทับอยู่ ณ เมืองอาฬวี

พรรษาที่ ๑๗ ประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์

พรรษาที่ ๑๘,๑๙ ประทับอยู่ ณ จาลิยบรรพต

พรรษาที่ ๒๐ ประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์

นับแต่มัชฌิมโพธิกาลไป ส่วนมากประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล

แคว้นมคธ เป็นโพธิภูมิถิ่นที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้จะทรงประกาศพระธรรมจักรประถมเทศนาได้ประถมสาวก และได้พระอรหันตสาวกถึง ๖๐ รูป ณ แคว้นกาสี แต่ก็ยังเสด็จกลับมาประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอน ณ แคว้นมคธถิ่นโพธิภูมิอีก และทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาลงได้อย่างมั่นคง เพราะเป็นแหล่งสำคัญ ที่สามารถเป็นฐานทัพธรรม อันเรียกว่า ธรรมเสนา ค่อย ๆ แผ่ขยายอาณาจักรธรรม หรือพุทธจักรไปตามแคว้นรอบ ๆ อย่างน้อยก็ ๗ แคว้นใหญ่ ๆ ดังกล่าวแล้ว ทรงได้อัครสาวก อัครสาวิกา ได้พระอสีติมหาสาวก ได้เอตทัคคสาวก สาวิกา อุบาสก อุบาสิกา ได้บริษัท ๔ จากวรรณะทั้ง ๔ เหล่า ก็ในแคว้นเหล่านี้ยุคพุทธกาลนั้นเอง แคว้นมคธมีอำนาจมากยิ่งกว่าแคว้นอื่น ๆ รวมเอาแคว้น

อังคะเข้าไว้เสียด้วย และแคว้นโกศล บ้านพี่เมืองน้อง ก็มีอำนาจเท่า ๆ กับแคว้นมคธ รวมเอาแคว้นกาสีและแคว้นสักกะเข้าได้ด้วยเหมือนกัน ดังนั้นภาษามคธจึงมีอิทธิพลแพร่หลายใช้กันมากในแคว้นเหล่านี้ เมื่อเป็นดังนี้ ในการประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอน พระพุทธองค์ก็คงทรงใช้ภาษาอริยกะ ประเภทปรากฤต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธเป็นส่วนมาก ทรงใช้ภาษาสํสกฤตและภาษาปรากฤตอื่น ๆ เป็นส่วนน้อยอย่างไม่ต้องสงสัย

เพราะฉะนั้น จึงน่ายุติได้ว่า ในการประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้ภาษาอริยกะหลายภาษาด้วยกัน สุดแล้วแต่ว่าผู้ฟังรู้ภาษาอริยกะประเภทใด ก็ทรงใช้ภาษาอริยกะประเภทนั้น ส่วนใหญ่ก็ภาษามคธ ส่วนน้อยก็ภาษาสํสกฤตและภาษาปรากฤตอื่น ๆ จึงปรากฏผลดีแก่ผู้ฟังทุกครั้งไปตลอดเวลา ๔๕ พรรษา เพราะเขาฟังรู้ภาษาและเข้าใจธรรมะไปพร้อม ๆ กัน.

กำเนิดบาลีสังเขป

แต่ต่อมาภายหลังที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้มีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเสร็จใหม่ ๆ ท่านกล่าวว่า ตรงกับวันที่โทณพราหมณ์แจกพระบรมสารีริกธาตุ ณ นครกุสินารานั้นเอง ท่านพระมหากัสสปสังฆเถระได้ถือโอกาสเรียกประชุมภิกษุบริษัทที่เดินทางมาจากถิ่นต่าง ๆ ร่วมกันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระเสร็จแล้ว แต่ยังไม่ได้จาริกแยกย้ายกันไปที่อื่น ปรารภเรื่องพระสุภัททวุฒบรรพชิตผู้บวชตอนแก่ ที่กล่าววาจาจาบจ้วงล่วงเกินพระ-พุทธองค์และธรรมวินัย แสดงความไม่เคารพ ไม่ยำเกรงในพระรัตนตรัยระหว่างที่ท่านเดินทางพร้อมด้วยภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ณ นครปาวา ท่านเห็นว่า การกระทำดังนั้นจะเป็นเหตุปัจจัยทำพระสัทธรรมให้เสื่อมเสีย และอันตรธานไปในที่สุด จึงชักชวนภิกษุบริษัทผู้เห็นแก่ธรรมวินัยให้มีอุตสาหะพร้อมใจกันทำสังคายนาช่วยกันรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ซึ่งมีจำนวนมาก กระจัดกระจายอยู่ในภาษาต่าง ๆ นั้น จัดประมวลรวมเข้าไว้ในภาษามคธแต่เพียงภาษาเดียว เพื่อเป็นเอกภาพป้องกันความไม่แน่นอน ความลักลั่นความไม่เป็นระเบียบ และความยุ่งยากซึ่งอาจเกิดติดตามมา เพราะความมากภาษา พร้อมกันนั้นก็ได้ช่วยกันชำระปรับปรุงภาษามคธซึ่งเป็นภาษาท้องถิ่นแคว้นมคธ เฉพาะส่วนที่ใช้บรรจุคำสั่งสอนของพระพุทธองค์และเรื่องราวทางพระพุทธศาสนานั้น ด้วยหลักภาษาคือไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ ปรับมาตร-ฐานเรียบเรียงให้เป็นระเบียบเดียวกันหมด ให้บริสุทธิ์พ้นจากภาษาสามัญคือภาษาพูด ที่เรียกว่าอสุทธมาคธี มาเป็นภาษาวิสามัญคือภาษาหนังสือ ที่เรียกว่าสุทธมาคธีแล้ว ก็จัดระเบียบคำสั่งสอนนั้น ๆ เป็นหมวดพระวินัยและหมวดพระธรรม เดิมมีอยู่เพียง ๒ หมวด เป็นรูปปาพจน์คือธรรมวินัยเท่านั้น

ภายหลังหมวดพระธรรม ท่านจัดแยกออกเป็น ๒ หมวด คือหมวดพระสูตรและหมวดพระอภิธรรมเป็นรูปพระไตรปิฎก จัดเป็นปกรณ์เป็นคัมภีร์ไว้เป็นสัดเป็นส่วนเพื่อสะดวกแก่การศึกษาเล่าเรียนทรงจำ ตลอดถึงพิจารณาค้นคว้า ไม่ให้สับสนปนเปกันยุ่งเหยิง จนกำหนดได้ยากแล้ว ก็ยกขึ้นสู่สังคีติ หรือสังคายนา คือรวบรวมเรียบเรียงและรับรองกันเป็นเอกฉันท์เป็นขั้นสุดท้าย.

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับของฝ่ายเถรวาท จึงปรากฏมีแต่ภาษามคธภาษาเดียว และคัมภีร์พระไตรปิฎกเท่านั้นที่ท่านเรียกว่าบาลี คัมภีร์อื่น ๆ แม้เป็นภาษามคธเหมือนกัน แต่ท่านก็หาเรียกว่าบาลีไม่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งปราชญ์ทั่วโลกยกย่องพระองค์ว่าทรงเป็นปราชญ์ของโลกพระองค์หนึ่ง และทั้งไทยเราเองก็เคารพบูชายกย่องพระองค์ว่าทรงเป็นบุรพปรมาจารย์ทางพระพุทธศาสนาของไทยพระองค์หนึ่งเหมือนกัน ก็ทรงนิพนธ์เป็นภาษามคธอธิบายแนะท่านผู้ชำระคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายไว้ เก็บถอดความได้ว่า ปกรณ์หรือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นมี ๔ คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ นอกจากนั้น บรรดาคัมภีร์ทั้ง ๔ นั้น คัมภีร์ดั้งเดิม คือคัมภีร์แรกที่ท่านยกขึ้นสู่สังคีติ หรือสังคายนา เรียกว่าบาลี, คัมภีร์ที่อธิบายความของบาลี เรียกว่าอรรถกถา, คัมภีร์ที่อธิบายความของบาลีและอรรถกถานั้น เรียกว่าฎีกา (มูลฎีกา ฎีกาเดิม), ส่วนคัมภีร์อื่น ๆ นอกจากนั้น หมายถึงคัมภีร์ที่แต่งกันภายหลังคัมภีร์ฎีกาก็เรียกชื่อกันไปต่าง ๆ เช่นนวฎีกา ฎีกาใหม่บ้าง อนุฎีกา ฎีกาน้อยบ้าง มหาฎีกา ฎีกาใหญ่บ้าง และชื่ออื่น ๆ อีกบ้าง.

คำว่า ปาลิ หรือบาลีนั้น ในภาษามคธก็ดี ภาษาสํสกฤตก็ดี รูปศัพท์ก็เหมือนกันว่าปาลิ ทั้งที่เป็นสามัญคือภาษาพูด และวิสามัญคือภาษาหนังสือ ความหมายก็เหมือนกัน แปลได้หลายอย่าง เป็นต้นว่า คมดาบ ปลายหู

เหา หญิงมีหนวด ตะโพก แถว ลำดับ เครื่องหมายสำคัญ เขตแดน ทางเดิม ต้นทาง วงกลม ขอบ คันดิน ทำนบ สะพาน ราวบ่า, ที่ใช้เป็นภาษาสามัญยุคบาลีก็มี เช่นที่ปรากฏในคัมภีร์วินัยปิฎกจุลวรรค ภิกขุนี-ขันธกะว่า ภายหลังที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระนางเจ้ามหาปชาบดีโคตมีทรงผนวชเป็นพระภิกษุณี พร้อมด้วยสากิยานีเจ้านายฝ่ายในศากยวงศ์ ๕๐๐ พระองค์ด้วยครุธรรม ๘ ประการแล้ว ได้มีพุทธดำรัสตรัสกะท่านพระอานนท์ตอนหนึ่งว่า เสยฺยถาปิ อานนฺท ปุริโส มหโต ตฬากสฺส ปฏิกจฺเจว ปาลึ พนฺเธยฺย ยาวเทว อุทกสฺส อนติกฺกมนาย, เอวเมว โข อานนฺท มยา ปฏิกจฺเจว ภิกฺขุนีนํ อฏฺฐ ครุธมฺมา ปญฺญตฺตา ยาวชีวํ อนติกฺกมนียา.

ดูก่อนอานนท์ เราบัญญัติครุธรรม ๘ ประการ ไม่ให้ภิษุณีล่วงละเมิดตลอดชีวิตเสียก่อน ก็เหมือนบุรุษก่อทำนบแห่งสระใหญ่กันน้ำไม่ให้ไหลออกฉะนั้น.

ยุคอรรถกถาก็มี เช่นที่ปรากฏในคัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย นิทานวรรค กัสสปสังยุตตอนแก้สัทธรรมอันตรธานว่า ปริยัติ-สัทธรรมเป็นปัจจัยแห่งปฏิบัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรมเป็นปัจจัยแห่งอธิคม (ปฏิเวธ) สัทธรรม ดังนั้น ปริยัติสัทธรรมจึงถือเป็นหลักได้ยิ่งกว่าปฏิบัติ-สัทธรรม พระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้จะเสื่อมถอยเรียวลง ถึงกระนั้น พระปริยัติสัทธรรมอย่างเดียวก็ยังถือเอาเป็นหลักได้อยู่ ยถา หิ มหโต ตฬากสฺส ปาลิยา ถิราย อุทกํ น ฐสฺสตีติ น วตฺตพฺพํ อุทเก สติ ปทุมาทีนิ ปุปฺผานิ น ปุปฺผิสฺสนฺตีติ น วตฺตพฺพํ, เอวเมว มหาตฬากสฺส ถิรปาลิสทิเส เตปิฏเก พุทฺธวจเน สติ มหาตฬาเก อุทกสทิสา ปฏิปตฺติปูรกา กุลปุตฺตา นตฺถีติ น วตฺตพฺพํ.

เหมือนอย่างว่า ท่านบแห่งสระใหญ่ ยังมั่นคงอยู่ ไม่ควรกล่าวว่าน้ำจักขังอยู่ไม่ได้ เมื่อน้ำยังมีอยู่ ก็ไม่ควรกล่าวว่าดอกไม้ เช่นดอกปทุมเป็นต้นจักบานไม่ได้ฉันใด เมื่อยังมีพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ซึ่งเปรียบเสมือนท่านบอันมั่นคงแห่งสระใหญ่ ก็ไม่ควรกล่าวว่าไม่มีกุลบุตร ผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติซึ่งเปรียบเสมือนน้ำในสระใหญ่ฉันนั้นเหมือนกัน.

สมัยพุทธกาล ภาษาต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ประกาศพระศาสนาแสดงธรรมสั่งสอนประชาชนนั้น มีมากภาษาทั้งประเภทภาษาปรากฤต ทั้งประเภทภาษาสํสกฤต แต่ก็เป็นเครือของภาษาอริยกะทั้งนั้น ส่วนมากก็เป็นประเภทภาษาปรากฤต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธที่เป็นภาษาสามัญซึ่งชาวบ้านชาวเมืองเขาใช้พูดกันทั่ว ๆ ไปในท้องถิ่นอันอยู่ในอิทธิพลของภาษามคธที่เรียกว่าอสุทธมาคธี, ส่วนน้อยก็เป็นประเภทภาษาสํสกฤต คือภาษาปรากฤตที่ปรับปรุงดีแล้ว คำสั่งสอนในสมัยพุทธกาลนั้น ก็หาเรียกว่าบาลีไม่ เพราะพระพุทธองค์กำลังทรงสั่งสอนอยู่ ยังไม่หมดกระแสความ หรือโปรดภัพพ-สัตว์ยังไม่หมด ทั้งยังไม่มีเหตุอันควรที่จะต้องรีบรวบรวมในยุคนั้นด้วย คำสั่งสอนครั้งนั้นเป็นแต่ตรัสเรียกรวม ๆ ว่าธรรม ซึ่งทรงระบุไว้ ๙ ลักษณะ เรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ คือ ๑. สุตตะ ๒. เคยยะ ๓. เวยยากรณะ ๔. คาถา ๕. อุทาน ๖. อิติวุตตกะ ๗. ชาตกะ ๘. อัพภูตธัมมะ ๙. เวทัลละ แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจะได้สอนภิกษุให้สังคายนาธรรมตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ ปรากฏอยู่ในสังคีติสูตร ท่านก็หาเรียกว่าบาลีไม่ เพราะท่านรวบรวมไว้บางส่วนเป็นตัวอย่าง ไม่ใช่ทั้งหมด

แต่ต่อมาภายหลังพุทธกาล เมื่อทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรกแล้ว คำว่าบาลีในฐานะที่ใช้เป็นภาษาศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนา แปลว่า แถว แนว ระเบียบคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ซึ่งพระอรหันตเถระ

๕๐๐ รูป ร่วมเป็นการกสงฆ์ช่วยกันรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่กระจัดกระจายอยู่ในภาษาต่าง ๆ ทั้งหมดพร้อมทั้งเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาด้วย ประมวลรวมไว้ในภาษามคธแต่ภาษาเดียว เพื่อความเป็นเอกภาพไม่ให้ลักลั่นขาดความเป็นระเบียบ เพราะความมากภาษา ได้ช่วยกันชำระปรับปรุงภาษามคธที่เป็นอสุทธมาคธีนั้นด้วยหลักภาษาคือไวยากรณ์ (มูลกัจจายน์) และนิรุกติศาสตร์ (หลักวิวัฒนาการของภาษา เช่นประวัติของคำเป็นต้น) เรียบเรียงให้มีมาตรฐานเป็นระเบียบเดียวกันทั้งหมด เป็นสุทธมาคธี เช่นที่ท่านเรียกว่า เอกปุคคลปาลิ เอตทัคคปาลิเป็นตัวอย่าง สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่ ๒ ระเบียบหมวดหมู่พระพุทธวจนะคือบาลี จัดเป็นรูปปาพจน์คือธรรมวินัย สังคายนาครั้งที่ ๓ และครั้งต่อมาท่านจัดเป็นรูปพระไตรปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก มิใช่แต่คัมภีร์พระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท หรือหินยาน ซึ่งเป็นภาษามคธเท่านั้น ที่ท่านเรียกว่า บาลี ถึงคัมภีร์พระไตรปิฎกของฝ่ายอาจริยวาท หรือมหายาน ซึ่งเป็นภาษาสํสกฤต เขาก็เรียกว่าบาลีเช่นเดียวกัน ดังนั้น บาลีจึงหมายถึงคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งที่เป็นภาษามคธของฝ่ายเถรวาท ทั้งที่เป็นภาษาสํสกฤตของฝ่ายอาจริยวาท ไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาดังที่เรียกกันว่า ภาษาบาลี ถ้าจะถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า บาลีไวยากรณ์ ถ้าไม่แปลว่า ไวยากรณ์ภาษาบาลี จะแปลว่าอย่างไรเล่า ควรจะแปลว่าไวยากรณ์ภาษามคธยุคบาลี หรือภาษามคธในพระบาลี (พระไตรปิฎก) ในยุคปัจจุบันทั้งชาวลังกาหรือสีหพ ทั้งชาวไทยตลอดถึงชาวตะวันตกที่ศึกษาพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทพอพบว่าเป็นภาษามคธ ไม่ว่าแต่งกันในยุคไหน ก็ถือเอาแต่ความสะดวก ความง่ายหากัน เรียกว่า ภาษาบาลีไปทั้งนั้น บางท่านยังอุตส่าห์จำแนกเป็นบาลีชั้น ๑ บาลีชั้น ๒ ไปก็มี ไม่ทราบว่าท่านถือหลักเกณฑ์อะไรจึงเรียกอย่างนั้น คัมภีร์ฝ่ายเถรวาทหลังยุคสังคายนา หรือยุคบาลี เช่นคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ก็

ล้วนเป็นภาษามคธทั้งนั้น แม้จะได้ปรับปรุงให้บริสุทธิ์พ้นจากภาษาพูดมาเป็นภาษาหนังสือดีถึงขั้นเป็นสุทธมาคธีเช่นเดียวกับคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่ท่านก็หาเรียกว่าบาลีไม่ เพราะแต่งกันชั้นหลังยุคสังคายนา พระเถรอรหันตสาวกซึ่งเป็นการกสงฆ์ในยุคสังคายนามิได้ยกขึ้นสู่สังคีติเหมือนคัมภีร์พระไตรปิฎก จึงไม่นับว่าเป็นบาลี แต่ก็ถือกันว่าเป็นคำอธิบายความของบาลี ได้รับความเชื่อถือลดหลั่นรองลงมาจากบาลี.

ตรงนี้ขอเล่าเรื่องเกี่ยวกับบาลีให้เห็นความเข้าใจเรื่องบาลีไว้หน่อย เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๘ – ๘๓ ได้เชิญท่านอาจารย์สวามีสัตยานันทบุรีมาสอนภาษาสันสกฤต ปรัชญาและวิชาอื่น ๆ ระหว่างนั้นได้ขอให้ท่านช่วยปริวรรตภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤตสำหรับศึกษา โดยให้ปริวรรตอรรถกถาธรรมบทบางส่วน พอปริวรรตมาถึงคำว่า อยํ ปาลิ ท่านก็มาบ่นว่า คำนี้ ท่านไม่เข้าใจ ขณะนั้นก็ไม่ได้ชี้แจงอะไรไปกะท่าน เพราะเห็นว่าภาษามคธกับภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอริยกะของมัชฌิมประเทศชมพูทวีป ท่านก็เป็นชาวชมพูทวีปอยู่แล้ว คำว่า ปาลิที่เป็นภาษาสามัญท่านต้องรู้แน่ เป็นแต่ท่านไม่เข้าใจความหมายตามทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แต่รู้สึกในขณะนั้นว่า ท่านเป็นชาวชมพูทวีป เป็นนักบวชในศาสนาพราหมณ์ จึงเรียกว่าสวามี แปลว่าพระ ท่านศึกษาค้นคว้าแต่ลัทธิไตรเพท และปรัชญาของไตรเพทจนสำเร็จการศึกษาได้ปริญญาเวทานตปทีป ทั้งเป็นอาจารย์สอนวิชาปรัชญาต่าง ๆ ตลอดถึงพุทธปรัชญาอีกด้วย แต่ดูเหมือนท่านจะไม่ได้ศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่นพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ จึงไม่เข้าใจความหมายของคำว่า ปาลิ ตามทางพระพุทธศาสนาว่า หมายถึงอะไร ดังนั้น ผู้ไม่สนใจค้นคว้าถึงประวัติความเป็นมาของคำว่า ปาลิ อย่าว่าแต่ท่านที่ไม่ใช่ชาวชมพูทวีปเลย แม้ท่านผู้เป็นชาวชมพูทวีปเอง เมื่อไม่ค้นคว้าก็ไม่อาจเข้าใจความหมายได้เหมือนกัน.

ภาษามคธอสุทธมาคธี

ภาษามคธส่วนที่เป็นสุทธมาคธี ในปัจจุบันมีปรากฏอยู่ทั่ว ๆ ไป ทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ แต่ภาษามคธส่วนที่เป็นอสุทธมาคธียุคพุทธกาล ที่ทรงใช้ประกาศพระศาสนา แสดงธรรมสั่งสอนประชาชนนั้น ในปัจจุบันไม่อาจนำมาแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างได้ เพราะพระเถรอรหันตสาวกท่านได้ชำระปรับปรุงเรียบเรียงเป็นสุทธมาคธีไปหมดแล้ว ตั้งแต่ยุคสังคายนาใหญ่ครั้งที่ ๑ แต่เมื่อประสงค์จะเห็นจริง ๆ ก็ขอนำศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชบางส่วนมาแสดงเป็นตัวอย่าง ซึ่งพอจะเป็นหลักฐานช่วยให้เห็นเค้าอสุทธมาคธียุคพุทธกาลได้บ้าง แต่ภาษามคธครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช กรุงปาฏลีบุตรนั้น ก็ไม่มีใครกล้ารับรองว่าเหมือนหรือใกล้เคียงกับครั้งพุทธกาล เพราะเป็นเวลาล่วงเลยผ่านพุทธกาลมานานเกิน ๒๐๐ ปีเศษแล้ว แม้จะหาภาษามคธอสุทธมาคธีครั้งพุทธกาลมาแสดงไม่ได้ แต่ก็ได้ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชมาแทน ก็ยังพอจะแลเห็นเค้าอสุทธ-มาคธีได้อยู่ กล่าวกันว่า พระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้จารึกอักษร แสดงข้อธรรมที่ทรงเลื่อมใสไว้ตามหน้าผาบ้าง แผ่นศิลาบ้าง เสาศิลาบ้าง มีประมาณ ๓๗ แห่ง ข้อความต่อไปนี้ โปรดให้จารึกไว้ที่หน้าผาขัลสิด้วยอักษรอินโดปาฬี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาของไทย ทรงคัดมาจากฉบับของท่านนายพลคันนิงแฮม นักโบราณคดีชาวอังกฤษ ทั้งทรงแแปลเป็นภาษาไทยไว้ด้วยดังนี้

อิยํ ธํมลิปี เทวานํปิเยนา ปิยทสินา (ลญา) เลขปิ (ตา) อักษรประกาศข้อธรรมนี้ พระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลายโปรดให้จารึกไว้แล้ว.

หิทา โน กิฉิ ชิเว อาลภิตุ ปช หิตวิเย โนปิจ สมาช กฏวิเย ห้ามไม่ให้ใคร ๆ ฆ่าสัตว์เป็นทั้งหลาย ควรต้องกรุณาหมู่สัตว์ อนึ่ง อย่าพึงทำความชักชวนกัน (ฆ่าสัตว์).

พหุกํปิ โหสา สเมชส เทวานํปิเย ปิยทสิ ลาช ทกฺขติ อถิปิจ เอกติยา สมาชา สาธุมตา เทวานํปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน.

พระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลาย ทรงเห็นโทษแห่งความชักชวนกันมากแท้ ก็แต่มีความชักชวนบางอย่างที่นับว่าดีของพระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลายอยู่.

ปเถ มหานสสิ เทวานํปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน อนุทิวสํ พหุนิ (ปาน) สตสหสานิ อลํภิยิสุ อิมานิ ยทา อิยํ ธํมลิปี เลขิตา ตทา ตนิเยวิ ปานานิ อาลาภิยํติ เทวานชลิ เอเก มิเค เสปิเย มิเค โน ธเว เอสานิปิ ตินิ ปานานิ โน อลาภิยิสํติ.

เมื่อปางหลัง ในโรงครัวของพระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลาย สัตว์เป็น ๆ มากหลายแสนต้องถูกฆ่าแล้วทุกวัน ๆ สัตว์เป็นหลายแสนเหล่านี้สำหรับแกงเท่านั้น เมื่อได้จารึกอักษรประกาศข้อธรรมนี้ไว้แล้ว สัตว์ทั้งหลายถูกฆ่าน้อยทีเดียว ผู้บวงสรวงเทวดา ก็ไม่ควรฆ่ามฤคบางเหล่าหรือมฤคอันเป็นที่รักของตน แม้สัตว์สามเหล่านั้น จักไม่ถูกฆ่าอีก.

สวต วิชิตาสิ เทวานํปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน เยจ อํตา มถ โจฑา ปํฑิยา สาฅปุโต เกรลปุโต ตํพปํนิ เอติโยเค นาม โยนลาชเน จ อลํเน ตส อํติ โยคส สามํตา ลาชาเน สวต เทวานํปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน ทุเว จิกิสา จ กฏา มนุสจิกิสา จ ปสุจิกิสา จ.

ในพระราชอาณาจักรของพระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลาย ทุกตำบล มีทั้งหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก คือเมืองโจฑา เมือง

ปัณฑิยา เมืองสายบุตร เมืองเกรฬลบุตร เกาะตามพปั่นนิ (เกาะลังกา) ราช อาณาจักรอันติโยค และอาณาจักรโยนะ และบ่าแห่งราชอาณาจักรอันติโยคนั้น พระราชาปิยทสี ผู้เป็นที่รักของเทวดาทั้งหลาย ทรงทำการรักษาไข้สองประการ คือการรักษามนุษย์ประการหนึ่ง การรักษาสัตว์เลี้ยงประการหนึ่ง ในพระราช-อาณาจักรทั่วทุกตำบล.

โอสธานิ มนุโสปคานิ จ ปโสปคานิ จ อาคตา นาถิ สวต หาโลปี่ตา จ โลปาปี่ตา จ สวเมว มุลานิ จ ผลานิ จ กยตฺร นาถิ สวต หาโลปี่ตา จ โลปาปี่ตา จ มเตสุ ลุขา จ มาหิถานิ อุทปานานิ ขานาปี่ตานิ ปฏิโภคาย ปสุมนุสานํ.

โอสถสำหรับมนุษย์และสำหรับสัตว์ในที่นั้น ๆ ไม่มี พระองค์ก็โปรดให้เก็บหาไว้และจัดปลูกไว้พร้อมทุกตำบล รากไม้และผลไม้ทั้งหลายที่เป็นยาครบทุกอย่าง ในที่ไหนไม่มี พระองค์ก็โปรดให้เก็บหาไว้และปลูกไว้พร้อมทุกตำบล โปรดให้ปลูกต้นไม้ทั้งหลายไว้ข้างหนทาง และให้ขุดสระน้ำทั้งหลายไว้สำหรับไว้สำหรับฝูงสัตว์ และหมู่มนุษย์ได้อาศัยบริโภค.

ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชหลักนี้ นำมาแสดงเป็นตัวอย่างภาษามคธ ที่เรียกอสุทธมาคธี หลังพุทธกาลประมาณ ๒๐๐ ปีเศษ พอให้เห็นเค้าอสุทธมาคธีครั้งพุทธกาลได้บ้างตามสมควร น่าสังเกตว่าอสุทธมาคธีครั้งพุทธ-กาลนั้น เป็นภาษาท้องถิ่นแคว้นมคธ พูดกันทางปาก ฟังกันทางหูอย่างเดียว จึงไม่เห็นรูปคำ ส่วนครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนี้ จารึกกันเป็นรูปอักษร และอักษรที่จารึกนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ทรงเรียกชื่อตามนักโบราณคดี ชาวตะวันตกว่าอินโดปาฬี มีรูปคำให้แลเห็นและอ่านกันได้ แม้เช่นนั้น ก็ยังมีลักษณะของคำที่บ่งบอกว่าเป็นภาษาพูด ไม่ใช่ภาษาหนังสือ คือจารึกไว้ตามภาษาที่พูดกันอยู่ในสมัยนั้น และภาษาพูดนั้น ไม่สู้จะเข้มงวด

กับข้อกำหนดเรื่องวิภัตติปัจจัยของคำอะไร ๆ มากนัก เพียงแต่ใช้ถ้อยคำพูดพอฟังกันรู้เรื่องเท่านั้น แต่เมื่อเทียบกับภาษามคธที่เป็นสุทธมาคธีแล้ว จะเห็นความแตกต่างกันมาก ที่เป็นส่วนสำคัญก็คือสุทธมาคธีเป็นภาษาหนังสือที่เข้มงวดกวดขันด้วยหลักภาษาคือไวยากรณ์ และนิรุกติศาสตร์.

ดังนั้น ในปฐมมหาสังคีติ คราวทำสังคายนาใหญ่ครั้งที่ ๑ นั้น พระเถระอรหันตสาวก ที่ร่วมกันเป็นการกสงฆ์ต้องช่วยกันชำระปรับปรุงภาษามคธที่เป็นมาคธี เรียบเรียงให้เสร็จเรียบร้อยบริสุทธิ์เป็นสุทธมาคธีด้วยความอดทนต่อความลำบาก และยุ่งยากสักแค่ไหน ถ้ามีโอกาสก็จะได้กล่าวรายละเอียดเป็นขั้นตอนในต้นกำเนิดบาลีต่อไป ในยุคปัจจุบันกาลล่วงเลยมาเกิน ๒๕๒๘ ปี นับแต่พุทธปรินิพพาน ภาษามคธ ทั้งที่เป็นอสุทธมาคธี และสุทธมาคธี ก็ได้ชื่อว่าเป็นภาษาตาย เพราะประชาชนทั่วไปไม่ได้ใช้กัน แม้ในแคว้นมคธ ซึ่งเป็นถิ่นของเจ้าของภาษาเองในปัจจุบัน เขาก็ไม่ใช้พูด ไม่ใช้เขียนเปลี่ยนเป็นพูด เป็นเขียนภาษาอื่นไปหมดแล้ว แม้แต่ชื่อของแคว้นมคธเอง ก็เปลี่ยนเป็นชื่ออื่นไปแล้วด้วย.

ดังนั้น การที่ยังมีการจัดให้มีการศึกษาภาษามคธในยุคปัจจุบันอยู่บ้างก็ในฐานะที่ภาษามคธเป็นภาษาโบราณภาคตะวันออกภาษาหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ก็ในฐานะที่ภาษามคธบรรจุข้อธรรมวินัยพระพุทธวจนะและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยเฉพาะเท่านั้น เพราะฉะนั้น ภาษามคธที่เป็นสุทธมาคธี อันเป็นที่บรรจุเรื่องพระพุทธศาสนาจึงขยายตัวออกไปได้ยาก มีแต่จะหดตัวลง เพราะเหตุที่เป็นภาษาตายสำหรับคนทั่วไป เขาไม่ใช้แล้ว ที่พอจะเรียกว่าเป็นภาษาเป็นอยู่บ้าง ก็เฉพาะผู้นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แต่ก็อยู่ในวงแคบ จำกัดอยู่แต่ในวงการผู้สนใจศึกษาพระปริยัติธรรมฝ่ายเถรวาท ซึ่งมีจำนวนไม่มากนักเท่านั้น.

อักษรสมัย

เมื่อระลึกย้อนหลังไปครั้งพุทธกาล หลักฐานทั้งหลายโดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมีไม่ชัดว่า ได้มีการประดิษฐ์อักษร และใช้อักษรแทนภาษาคำพูดกันแล้ว คือมีแต่ภาษาพูด ยังไม่มีตัวอักษรขีดเขียน หรือมีทั้งภาษาพูด ทั้งตัวอักษรขีดเขียนกันแล้ว ครั้งพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยพระโอษฐ์ ผู้รับคำสั่งสอนก็ได้แต่ฟังด้วยโสตคือหู ฟังแล้วก็ต้องทรงคือจำไว้ในใจ ไม่มีการจดเป็นตัวอักษร ไม่มีการบันทึกเป็นเสียงเป็นภาพอย่างในสมัยปัจจุบัน ถ้าผู้ฟังยังจำไม่ได้ ก็ต้องมีการสอน การฟังกันบ่อย ๆ ต้องสังวัธยาย ท่องจำจนขึ้นใจและว่าได้คล่องปาก (วาจุคฺคตา) พิจารณาให้รู้และเข้าใจเนื้อความแล้วก็ลงมือปฏิบัติตามกำลังสามารถ เพราะเหตุที่ยังไม่ได้ใช้ตัวอักษรแทนภาษาคำพูดนี้เอง ฉะนั้น ในยุคพุทธกาล การฟังทางหูจึงเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องสำคัญ จำเป็นอย่างยิ่งยวด ท่านเรียกสุตะ การฟัง, ผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธองค์เรียกว่า สาวก ผู้ฟังชาย, สาวิกา ผู้ฟังหญิง, ถ้าผู้ฟังบรรลุมรรคผลก็เรียกว่า อริยสาวก อริยสาวิกา ทั้งคฤหัสถ์ ทั้งบรรพชต, เรื่องที่ฟังครั้งพุทธกาลก็เรียกว่า สุตะ หมายถึงความรู้เรื่องธรรมวินัย, ถ้าผู้ฟังจำสุตะได้ก็เรียกสุตธโร, ทรงจำธรรมได้ก็เรียกธมฺมธโร, ทรงจำวินัยได้ก็เรียกวินยธโร, ทรงจำได้มากทั้งธรรมทั้งวินัยก็เรียกพหุสฺสุโต, ถ้าจำหัวข้อแม่บทได้ก็เรียกมาติกาธโร, ถ้ารู้ที่มาของคำสั่งสอนนั้น ๆ เช่นรู้ว่าทรงแสดงธรรมชื่ออะไร สั่งสอนใคร ที่ไหน เมื่อไร ด้วยภาษาอะไรเป็นต้น ก็เรียกอาคตาคโม, เรื่องที่ฟังทั้งธรรมทั้งวินัยที่เรียกว่าสุตะนั้น ทรงแสดงไว้ ๙ ส่วนท่านเรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ดังที่กล่าวมาแล้ว พระพุทธองค์ทรงพร่ำสอนภิกษุ

บริษัทให้ตั้งใจฟัง ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ท่องให้ขึ้นปาก จำให้ขึ้นใจ และพิจารณาให้รู้ ให้เข้าใจเนื้อความคำสั่งสอนของพระพุทธองค์แล้วปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรมทรงพร่ำสอนภิกษุบริษัท ผู้รับฟังคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ทรงจำได้ดีแล้ว ให้ช่วยกันแสดง ช่วยกันบอกกล่าว ช่วยกันสอนภิกษุอื่น ๆ สืบ ๆ ต่อกันไป ถ้าไม่ช่วยกันสั่งสอนถ่ายทอดสืบ ๆ ไปแล้ว ธรรมวินัยคำสั่งสอนนั้น ๆ ก็ไม่มีที่ตั้ง ตั้งอยู่ไม่ได้ ในเมื่อภิกษุผู้ทรงจำได้แล้ว แต่ไม่สอนถ่ายทอดให้ภิกษุอื่น ๆ ต้องล่วงลับไป ทั้งนี้ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะให้เหล่าภิกษุเป็นบริษัทหลักช่วยกันธำรงรักษาพระสัทธรรมคือธรรมวินัยไว้ให้มั่นคง ไม่เลอะเลือน ไม่เสื่อมสูญ ไม่ขาดสายไปเสียก่อนเวลาอันสมควรทั้งในเวลาที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ทั้งในเวลาที่เสด็จดับขันธปริ-นิพพานไปแล้ว.

ปรากฏว่า สาวกของพระพุทธองค์เป็นนักฟังชั้นเยี่ยม นักจำชั้นเยี่ยม นักปฏิบัติชั้นเยี่ยม นักแสดงธรรม นักสอนธรรมชั้นเยี่ยม นักภาษา นัก-นิรุกติศาสตร์ชั้นเยี่ยม นักปกครอง นักบริหารชั้นเยี่ยม พระพุทธองค์ทรงยกย่องและสถาปนาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ ปรากฏตามทำเนียบเอตทัคคสถานที่เรียกว่า เอตทัคคบาลี เฉพาะภิกษุบริษัทก็มีถึง ๔๑ รูป เมื่อนับรวมพระ-สาวกผู้ใหญ่อื่นอีก ๓๙ รูป ก็เป็น ๘๐ รูป เรียกรวมว่า พระอสีติมหาสาวกท่านพระสาวกเหล่านั้นเป็นกำลังสำคัญช่วยพระพุทธองค์เผยแผ่ธรรมประกาศพระศาสนา จนมีบริษัท ๔ แพร่หลายไปในมัธยมประเทศ อำนวยหิตสุขประโยชน์แก่ประชาชนเป็นอันมาก อาศัยการบอกกล่าว การสอน การฟังการทรงจำ และการปฏิบัติดีโดยเอื้อเฟื้อในหน้าที่เฉพาะตัว และในหน้าที่ต่อหมู่คณะ ตั้งอยู่ในสาราณียธรรมและภิกขุอปริหานิยธรรมของพระภิกษุสาวกซึ่งเป็นบริษัทหลักเหล่านั้น พระสัทธรรมของพระพุทธองค์ จึงดำรงอยู่ได้

อย่างมั่นคง ในเวลาที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ตลอดเวลา ๔๕ ปีนั้น ปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าในด้านปริยัติ ปฏิบัติ ตลอดถึงในด้านการปกครอง การบริหาร ถ้ามีขึ้นพระพุทธองค์ก็ทรงแก้ไขด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงใช้พระสาวกผู้สามารถช่วยแก้ไขบ้าง แม้แต่ปัญหาซึ่งจักมีมาในเวลาข้างหน้า หรืออนาคตกาล พระพุทธองค์ผู้ทรงอนาคตังสญาณ รู้เห็นกาลข้างหน้าได้แจ้งชัด อนาวรณญาณรู้ตลอดปลอดโปร่ง ไม่มีอะไรติดขัด ทีฆทัสสีทรงเห็นกาลไกล ก็ทรงวางข้อกำหนดเป็นทาง หรือหลักปฏิบัติสำหรับใช้ดำเนินการแก้ไขไว้ล่วงหน้าแล้วทั้งนั้น เช่นหลักมหาปเทศ ๔ ทั้งฝ่ายพระวินัย ทั้งฝ่ายพระสูตรคือธรรม และหลักตัดสินธรรมวินัย ๘ ประการในโคตมีสูตรเป็นต้น.

ข้อความตามที่กล่าวมานี้ เฉพาะเรื่องการธำรงรักษาธรรมวินัย หรือพระสัทธรรม พระพุทธองค์ทรงมีพระพุทธประสงค์จะให้ภิกษุบริษัทฟัง หรือศึกษาเล่าเรียนจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์ หรือจากปากของภิกษุผู้สอนแล้วทรงจำให้ขึ้นใจให้ถ่ายทอดสืบ ๆ กันโดยอาการอย่างนี้ มิได้ทรงเปิดช่องให้ใช้มือขีดเขียนจดเป็นลายลักษณ์อักษรไว้เลย จึงทำให้มีปัญหาสงสัยว่า ในยุคพุทธกาล ไม่มีอักษรขีดเขียนแทนภาษาพูด หรือมีแต่ไม่โปรดจะทรงใช้เอง หรือให้ภิกษุบริษัทใช้ในธรรมวินัยของพระพุทธองค์ ข้อนี้น่าพิจารณาในเรื่องนี้ หลักฐานชั้นบาลีส่วนมากปรากฏอยู่ในวินัยปิฎก เช่น

๑. คัมภีร์มหาวิภังค์ตติยปาราชิกกัณฑ์ มนุสสวิคคหะ พรรณนาคุณของคนตาย ด้วยวิธีเขียนหนังสือจูงใจชวนเขาให้ฆ่าตัวตาย บาลีใช้คำว่าเลขาย สํวณฺเณติ.

๒. คัมภีร์มหาวรรคมหาขันธกะมีพุทธบัญญัติห้ามมิให้บวชลิขิตกโจรที่ทางบ้านเมืองทำรอยเครื่องหมายไว้ คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาวินัย

อธิบายว่า ลิขิตกโจรนั้น คือโจรที่ทำผิดอาญาบ้านเมืองที่ร้ายแรง และหลบหนีไป ทางบ้านเมืองเขียนหมายประกาศลงบนบัณณะ (ใบไม้) หรือโปตถก (ใบลาน) ติดหรือแขวนไว้ที่ประตูพระนคร มีข้อความว่า ใครพบเห็นโจรคนนั้นที่ไหนให้ฆ่าเสีย หรือตัดมือตัดเท้ามันเสีย หรือจับตัวมันมาลงโทษ.

๓. คัมภีร์มหาวรรคมหาขันธกะนั้นเองกล่าวว่า มารดาบิดาของเด็ก ๑๗ คน ซึ่งเป็นเพื่อนกัน มีเด็กชื่ออุบาลีเป็นหัวโจกพากันปรารภว่า เมื่อมารดาบิดาเด็กเหล่านั้นล่วงลับไป ถ้าเด็กเหล่านั้นไม่มีอาชีพ จะอยู่ลำบาก ถ้าเขาจะฝึกศึกษาการขีดเขียน มือของเด็กเหล่านั้นก็จะปวดเมื่อยเป็นต้น ต่างเห็นร่วมกันว่า ให้เขาบวชเป็นสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร จะสบายกว่าดังนี้ บาลีใช้คำว่า เลขํ สิกฺเขยฺย.

๔. คัมภีร์จุลวรรคขุททกวัตถุขันธกะกล่าวว่า ภิกษุฉัพพัคคีย์ (กลุ่มภิกษุ ๖ รูป) เป็นต้นบัญญัติสิกขาบท ว่าด้วยการทำอนาจารต่าง ๆ อย่างหนึ่งนั้นคือเล่นทายอักษรกัน บาลีใช้คำว่า เอกกฺขริกายปิ กีเฬนฺติ อรรถกถาสมันตัปปาสาทิกาไม่ได้อธิบายว่าเล่นกันอย่างไร บาลีลิปิกรมท่านว่าเขียนหลังทายกันบ้าง ทายอักษรในอากาศบ้าง.

๕. คัมภีร์ภิกขุนีวิภังค์ปาจิตติยกัณฑ์ จิตตาคารวรรคสิกขาบทที่ ๙ ห้ามมิให้ภิกษุณีเรียนติรัจฉานวิชา สิกขาบทที่ ๑๐ ห้ามมิให้ภิกษุณีบอกคือสอนติรัจฉานวิชา ถ้าเรียนหรือสอนติรัจฉานวิชา ปรับอาบัติปาจิตตีย์ ในวิภังค์นั้นเองอธิบายว่า ติรัจฉานวิชานั้น ได้แก่วิชาความรู้ภายนอกพระพุทธ-ศาสนาทุกสาขาที่ไม่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา ถ้าเรียนหรือสอนเป็นบท ปรับอาบัติปาจิตตีย์ทุกบท ถ้าเรียนหรือสอนเป็นอักษร ปรับอาบัติปาจิตตีย์ทุกตัวอักษร บาลีใช้คำว่า อกฺขราย ปริยาปุณาติ อกฺขรกฺขราย อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส อกฺขราย วาเจติ อกฺขรกฺขราย อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส

ถ้าเรียนหรือสอนการขีดเขียน การทรงจำ เรียนหรือสอนนิดหน่อยเพื่อรักษาตัวให้พ้นภัยจากคนพาล ๆ ไม่เป็นอาบัติ บาลีใช้คำว่า อนาปตฺติ เลขํ ปริยาปุณาติ, ธารณํ ปริยาปุณาติ, คุตฺตตฺถาย ปริตฺตํ ปริยาปุณาติ, อนาปตฺติ เลขํ วาเจติ, ธารณํ วาเจติ, คุตฺตตฺถาย ปริตฺตํ วาเจติ.

ส่วนน้อยปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎกก็มีบ้าง เช่นในอัคคัญญสูตร คัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เก็บความมาเล่าโดยสังเขปดังนี้

วาเสฏฐมานพ ศิษย์ของโปกขรสาติพราหมณ์กับภารทวาชมานพ ศิษย์ของตารุกขพราหมณ์ เป็นสหายกัน เลื่อมใสพระพุทธศาสนาแล้วขอบวช พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าเขาถือลัทธิพราหมณ์มาก่อน จึงทรงให้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่ติตถิยปริวาส เรียกว่า สมณุทเทส ทั้งสองสหายพากันไปเฝ้าพระพุทธองค์ขณะทรงจงกรมอยู่ ตรัสถามว่า พวกท่านเป็นพราหมณ์ออกบวช พวกหัวหน้าพราหมณ์ไม่ด่า ไม่บริภาษบ้างหรือ กราบทูลว่า ด่ากราดเสียยับเลย พระเจ้าข้า, ตรัสถามว่า ด่ากราดว่าอย่างไร กราบทูลว่า ด่ากราดว่าวรรณะพราหมณ์เท่านั้น ประเสริฐ ขาว บริสุทธิ์ วรรณะอื่นเลว ดำ ไม่บริสุทธิ์ วรรณะพราหมณ์เป็นโอรสพรหม เกิดจากปากพรหม เป็นทายาทพรหม พวกเจ้าละวรรณะประเสริฐไปสู่วรรณะเลว คือพวกสมณะ ศีรษะโล้นซึ่งเป็นพวกไพร่ พวกดำ เกิดจากเท้าพรหม ดังนี้ พระเจ้าข้า, ตรัสว่าพราหมณ์พวกนั้นลืมตัว คนทั้งหลายย่อมเห็นกันทั่ว ๆ ไปว่า พราหมณีภรรยาของพราหมณ์มีระดูก็มี ตั้งครรภ์ก็มี คลอดลูกอยู่ก็มี ให้ลูกดื่มนมอยู่ก็มี พราหมณ์เหล่านั้น เกิดจากองค์กำเนิดมองมารดาเหมือนกับวรรณะอื่นแท้ ๆ ก็ยังกล้าพูดได้เต็มปากว่าพราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะประเสริฐ เกิดจากพรหม ชื่อว่ากล่าวตู่พรหม กล่าวปด จะประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นอันมาก ตรัสปลอบว่า พวกท่านมาจากโคตรสกุลต่าง ๆ กัน ถ้ามีผู้ถามว่า ท่านเป็น

ลูกเต้าเหล่าใคร ก็จงตอบเขาไปได้เลยว่า พวกเราเป็นสมณะเชื้อสายพระ-ศากยบุตร ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นในตถาคต ผู้นั้นก็ชอบที่จะกล่าวได้ว่า เราเป็นบุตร เป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้เกิดจากธรรม อันธรรมสร้างมา เป็นทายาทโดยธรรม ทั้งนี้ ก็เพราะคำว่า ธรรมกาย พรหมกาย และธรรมภูต พรหมภูต เป็นชื่อของตถาคต พราหมณ์พวกนั้นไม่รู้ความหลังครั้งเก่ายุคดึกดำบรรพ์ ทรงเล่ากล่าวโดยรวบรัดดังนี้

เมื่อโลกหมุนเวียนสู่ยุคเสื่อม (สังวัฏฏกัป) เหล่าสัตวมนุษย์ที่ได้ฌานก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เมื่อโลกหมุนกลับมาสู่ยุคเจริญ (วิวัฏฏ-กัป) สัตว์เหล่านั้น ก็จุติสู่มนุษยโลก (แสดงว่ามนุษย์เกิดมาจากมนุษย์ มิใช่เกิดมาจากลิง อย่างที่ปราชญ์ยุคปัจจุบันสันนิษฐานกัน) ต้นยุคมนุษย์พวกแรกกลุ่มแรกเพียงแค่นึกอยากได้อะไร ก็ได้สมปรารถนา มีความอิ่มใจ (ปีติ) เป็นภักษาหาร เพราะอำนาจฌานยังไม่หมด มีรัศมีแสงสว่างเรืองอยู่ในตัว ท่องเที่ยวไปได้ในอากาศ มีอายุยืนยาวนาน ชั้นแรก จักรวาลแห่งมนุษยโลกมีแต่น้ำอย่างเดียวมืดมิดไปหมด ไม่ปรากฏดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว ไม่มีกลางคืน กลางวัน ไม่มีวัน เดือน ปี ฤดู มนุษย์ต้นยุคยังไม่มีเพศหญิง เพศชาย เพราะมาจากพรหม ซึ่งไม่มีเพศ เมื่อน้ำแห้งงวด พื้นพิภพก็เริ่มมามีรสดินจับ หน้าดินเป็นฝ้ามีสีสวย กลิ่นหอมรสอร่อยน่ายวนใจ มนุษย์เหล่านั้นอดใจไม่ได้ ก็ลองเอานิ้วมือจิ้มง้วนดินใส่ปากดูดกิน รู้สึกรสอร่อย เกิดติดใจรส ก็ลองลิ้มบ่อย ๆ กายก็หยาบขึ้นทุกอย่างก็นึกเอาไม่ได้ดังใจ ท่องเที่ยวไปในอากาศไม่ได้ รัศมีกายก็หายไป ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว คืน วัน เดือน ปี ฤดู ก็ปรากฏขึ้น พวกที่วรรณะงาม ก็ดูหมิ่นพวกที่มีวรรณะทราม เพราะการดูหมิ่นกันดังนั้น อาหารจึงวิวัฒนาการเปลี่ยนไปจากง้วนดินเป็นสะเก็ดดิน จากนั้นเป็นพืชเลื้อย

เป็นข้าวสาลีที่มีแต่เมล็ดข้าวสาร เกิดทดแทนเองหลังจากเก็บ จากนั้นกลายเป็นข้าวสาลีที่มีเปลือกหุ้มเมล็ด เก็บไปแล้วก็ไม่เกิดทดแทน ต้องปลูกใหม่ มีการแบ่งเป็นแปลงนา เป็นเขตของแต่ละคนละพวก ต่อนั้น มนุษย์ก็ปรากฏเพศเป็นหญิงเป็นชาย เมื่อต่างจ้องเพ่งซึ่งกันและกันก็เกิดตัณหาราคะ สมสู่กันทั้งกลางแจ้ง ทั้งต่อหน้ามนุษย์ทั้งหลาย พวกที่ไม่ชอบใจก็ด่าบริภาษ สาดฝุ่น สาดขี้เถ้า สาดมูลโคใส่ขับไล่ ถือว่าเป็นการคัดค้านการกระทำอย่างนั้นอย่างรุนแรง แต่สมัยนี้ (พุทธกาล) พวกพราหมณ์กลับถือว่าการโปรยฝุ่น โปรยขี้เถ้า โปรยมูลโค สำหรับคู่บ่าวสาวในการแต่งงาน เป็นการแสดงความชื่นชมให้พรเป็นมงคลไปเสีย เพราะเขาไม่รู้ความหมายเดิม พวกสมสู่กันต้องไปสร้างกระท่อมใบไม้ปกปิดความอุจาดลามก จนถึงสร้างเป็นเรือนชานบ้านช่องชนิดแข็งแรงในยุคต่อ ๆ มา.

วรรณะกษัตริย์

มนุษย์พวกที่แบ่งนาปลูกข้าวสาลีกันแล้ว บางคนหวงแหนส่วนของตนแล้ว ยังไปถือเอาส่วนของคนอื่นที่เขาไม่ได้ให้ (ขโมย) เจ้าของจับได้ชั้นแรกก็เพียงสั่งสอนไม่ให้ขโมย เพราะเป็นการเห็นแก่ตัว เป็นคนชั่ว ต่อมาผู้นั้นก็ขโมยอีก เจ้าของจับได้ ก็ตบด้วยมือ ขว้างด้วยก้อนดิน ตีด้วยไม้ เมื่อมีการทำชั่วกันมากขึ้น คนดีทั้งหลายก็ประชุมปรึกษากัน และตกลงเลือกมนุษย์ผู้หนึ่ง ซึ่งแข็งแรง มีร่างกายสง่างาม มีศักดิ์ศรี ให้เป็นผู้มีอำนาจโดยชอบที่จะลงโทษมนุษย์ผู้ทำผิด ทำชั่ว โดยลงอาชญาบ้าง โดยประจานบ้าง โดยเนรเทศบ้าง แล้วมอบข้าวสาลีที่พวกเขาทำได้ส่วนหนึ่งให้เป็นของตอบแทน ที่ท่านผู้นั้นช่วยทำหน้าที่คุ้มครองเขา ให้พวกเขาได้อยู่อย่างสงบปราศจากการรบกวนของคนทำผิด ทำชั่ว เพราะท่านผู้นั้น มหาชนสมมต

ให้เป็นผู้คุ้มครอง จึงเกิดมีอักษรคำที่ ๑ ว่า พระเจ้ามหาสมมต เพราะท่านผู้นั้นเป็นเจ้าของนาทั้งหลาย จึงเกิดอักษรคำที่ ๒ ว่า กษัตริย์ เพราะท่านผู้นั้นทำมหาชนให้ยินดีโดยธรรม จึงเกิดอักษรคำที่ ๓ ว่าราชา วรรณะกษัตริย์เกิดโดยถ้อยคำที่เป็นความหลังครั้งเก่ายุคดึกดำบรรพ์ดังกล่าวมาฉะนี้.

(เรื่องราวของพระเจ้ามหาสมมตราช ในอรรถกถาท่านว่าเป็นต้นวงศ์กษัตริย์วงศ์ศากยะ แต่ปัจจุบันถือกันว่าเป็นต้นเรื่องประวัติศาสตร์ กฎหมายของชมพูทวีป ตลอดมาถึงกฎหมายไทยด้วย กฎหมายมานวธรรมศาสตร์เป็นกฎหมายของวรรณะกษัตริย์ในชมพูทวีป ก่อนสมัยพุทธกาล และเพราะวรรณะพราหมณ์เป็นปุโรหิตที่ปรึกษาแผ่นดินของวรรณะกษัตริย์ เป็นผู้ถวายคำแนะนำ หลักและวิธีการ จึงใช้ตามลัทธิพราหมณ์อยู่มาก ครั้นถึงสมัยพุทธกาล วรรณะกษัตริย์และวรรณะพราหมณ์ ที่นับถือพระพุทธศาสนาจึงเปลี่ยนหลักและวิธีการต่าง ๆ อนุวัตรตามลัทธิพุทธศาสนาไปสิ้น กล่าวกันว่า ชาวชมพูทวีปที่ไปมาค้าขายถึงตั้งหลักแหล่งภูมิลำเนาอยู่ในสุวรรณภูมิยุคแรกนับถือลัทธิพราหมณ์อยู่ก่อน ก็ใช้กฎหมายมานวธรรมศาสตร์ฉบับเดิมเหมือนกัน เมื่อพระโสณะและพระอุตตระพร้อมคณะสงฆ์มาประกาศพระพุทธศาสนาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ณ สุวรรณภูมิ ชาวชมพูทวีปที่มาอยู่สุวรรณภูมิก่อน รับพระพุทธศาสนาแล้ว ก็นำกฎหมายมานวธรรมศาสตร์ฉบับแก้ไขตามลัทธิพระพุทธศาสนามาใช้ปฏิบัติ ชาวสุวรรณภูมิยุคต้น ชาติรามัญคือมอญเป็นส่วนใหญ่ ชาติไทย เป็นชนส่วนน้อย ก็นำกฎหมายมานวธรรมศาสตร์ฉบับนี้มาใช้โดยชาวรามัญ แปลจากภาษามคธเป็นภาษารามัญ และใช้อักษรรามัญด้วย เมื่อไทยได้เป็นใหญ่ในสุวรรณภูมิ จึงได้แปลมานวธรรมศาสตร์จากภาษารามัญมาเป็นภาษาไทย ความข้อนี้ปรากฏอย่างแจ่มชัด ในต้นกฎหมายมานวธรรมศาสตร์ฉบับไทย)

วรรณะพราหมณ์

มนุษย์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า การลักขโมย การพูดปด การตีด้วยไม้ การประจานกัน การเนรเทศเป็นต้น เป็นบาปอกุศล น่ารังเกียจ ไม่ประสงค์จะให้มีขึ้น จึงลอยบาปอกุศลเหล่านั้นไปเสีย เพราะเป็นผู้ลอยบาปอกุศลดังนั้น จึงเกิดมีอักษรคำที่ ๑ ว่า พราหมณ์ พราหมณ์เหล่านั้นสร้างกระท่อมมุงบังด้วยใบไม้ในราวป่า เพ่งเพียรอยู่ในบรรณกุฎีนั้น ไม่มีครัวและเครื่องครัวหุงหาอาหาร เช้าเย็นก็ไปเที่ยวแสวงหาอาหาร ด้วยวิธีขอเขามาบริโภค ณ บรรณกุฎี แล้วก็เพ่งเพียรอยู่ในที่นั้น มนุษย์ทั้งหลายเห็นก็ชมว่า ผู้เพ่งเพียรพราะเหตุนั้น จึงเกิดมีอักษรคำที่ ๒ ว่า (ฌายก) ส่วนพราหมณ์บางพวกไม่สามารถเพ่งเพียรอย่างนั้น ก็สร้างบรรณกุฎีอยู่ใกล้ ๆ บ้าน ใกล้ ๆ นิคม ตั้งหน้าตั้งตาแต่งแต่คัมภีร์ทั้งหลาย (เช่นฤๅษีพรหมบุตร ๑๐ คน ในเตวิชชสูตร คัมภีร์ทีฆนิกายเป็นต้น) มนุษย์ทั้งหลายเห็นแล้ว ก็ตำหนิว่าพราหมณ์เหล่านี้ไม่เพ่งเพียรเสียแล้ว ดังนั้น จึงเกิดอักษรคำที่ ๓ ว่า อัชฌายิกะ (อัชฌายกะ) เดิมแปลว่า ไม่เพ่งเพียร สมมติกันว่าเลว แต่สมัยนี้สมมติกันว่าดีไปแล้ว แปลกันว่า ผู้สาธยาย หรือผู้คงแก่เรียน วรรณะพราหมณ์เกิดโดยถ้อยคำที่เป็นความหลังครั้งเก่ายุคดึกดำบรรพ์ดังกล่าวมาฉะนี้.

วรรณะแพศย์

มนุษย์อีกพวกหนึ่ง สร้างบ้านเรือนมีครอบครัว ประกอบการงานเป็นอาชีพเลี้ยงตัวและครอบครัว การงานในชมพูทวีปยุคก่อน ๆ ก็เช่นกสิกรรมทำเรือกสวนไร่นา โครักขกรรม การเลี้ยงโคงานและโคนม วณิชชกรรม

การค้าขายทั้งทางบกทางน้ำ เพราะประกอบการงานเป็นอิสระดังกล่าว จึงเรียกว่า แพศย์.

วรรณะศูทร

มนุษย์อีกพวกหนึ่ง เป็นลูกมือรับจ้างทำการงานด้วยแรงกาย เช่นคนงานในโรงงาน ในบ้านเศรษฐี คฤหบดี เป็นช่างต่าง ๆ ตลอดถึงเป็นพรานบนบกเช่นพรานล่าเนื้อ พรานในน้ำเช่นประมงเป็นตัวอย่าง จึงเรียกว่าศูทร สรุปว่า วรรณะทั้ง ๔ นี้ทำดีทำชั่ว ก็เป็นคนดีคนชั่วเสมอกัน ไม่มีใครพิเศษกว่ากันเพราะวรรณะเลย ตลอดจนเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงได้เสมอกันด้วย ในสุนทริกสูตร สุตตนิบาต ขุททกนิกาย พระพุทธองค์ตรัสถามสุนทริกภารทวาชพราหมณ์ว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตฺวํ พฺรูสิ มญฺจ พฺรูสิ อพฺราหฺมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตึ ปุจฺฉามิ ติปทํ จตุวีสตกฺขรํ.

ถ้าท่านเรียกตัวท่านเองว่าพราหมณ์ และเรียกเราว่าไม่ใช่พราหมณ์ ดังนั้น เราขอถามทดสอบท่านถึงสาวิตตีฉันท์ที่ว่า ๓ บาท ๒๔ อักษร.

สุนทริกภารทวาชพราหมณ์ทูลตอบว่า แกไม่รู้.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา อธิบายสาวิตตีฉันท์ไว้ว่า

คายตฺติปมุขํ ฉนฺทํ จตุวีสกฺขรนฺตุ ยํ
เวทานมาทิภูตํ สา สาวิตฺติติปทํ สิยา.

ฉันท์ที่มี ๓ บาท ๒๔ อักษร เป็นประมุขของคาถาขับสรรเสริญพระ-เป็นเจ้า (คือสุริยเทพที่เรียกว่า สฺวิตฺรหรือสาวิตรี) เป็นบทต้นของพระเวททั้งหลาย ชื่อว่าสาวิตตีฉันท์.

หลักฐานชั้นอรรถกถาปรากฏในอรรถกถาธรรมบท ๒ เรื่อง คือ

๑. สามาวตีวัตถุ ตอนกำเนิดโฆสกเศรษฐี (ไม่ใช่กุมภโฆสก) ท่านเล่าว่า โกสัมพิกเศรษฐีเขียนจดหมายให้นายโฆสกะบุตรบุญธรรมถือไปมอบให้คนเก็บส่วยหมู่บ้านร้อยหลังคาเรือนของโกสัมพิกเศรษฐี นายโฆสกะไปไม่ทันถึงบ้านคนเก็บส่วย มืดค่ำเสียก่อนในระหว่างทาง จึงแวะพักแรมเสียที่บ้านของเศรษฐีสหายของโกสัมพิกเศรษฐี ตามที่โกสัมพิกเศรษฐีสั่งไว้ ระหว่างพักบ้านเศรษฐีสหายของโกสัมพิกเศรษฐีนั้น ธิดาสาวสวยของเศรษฐีเห็นนายโฆสกะ ก็เกิดปฏิพัทธ์รักใคร่ ขณะที่นายโฆสกะนอนหลับอยู่ในห้อง ธิดาเศรษฐีเห็นชายผ้าของนายโฆสกะห่ออะไรอยู่ นึกสงสัย จึงค่อย ๆ แก้ออกดูพบจดหมายของโกสัมพิกเศรษฐี สั่งให้คนเก็บส่วยฆ่านายโฆสกะเสีย ธิดาเศรษฐีสงสาร จึงเปลี่ยนข้อความในจดหมายนั้น เป็นให้คนเก็บส่วยช่วยจัดการแต่งงานนายโฆสกะกับธิดาเศรษฐี โดยให้เอาค่าส่วยนั้นใช้สอยในการแต่งงาน ในเรื่องนั้นบอกไว้ด้วยว่า นายโฆสกะไม่รู้อักขรสมัย เพราะโกสัมพิกเศรษฐีมีบุตรตัวเองขึ้นมาริษยานายโฆสกะบุตรบุญธรรมจึงไม่ให้เรียนอักขรสมัย ส่วนธิดาของเศรษฐีรู้อักขรสมัย เพราะมารดาบิดาจัดให้เล่าเรียน.

๒. วิฑูฑภวัตถุ ตอนพันธุลเสนาบดีของพระเจ้าปเสนทิโกศลกับบุตร ๓๒ คน ออกปราบโจรชายแดนแคว้นโกศล ถูกอำมาตย์ผู้ใหญ่ริษยา ใช้สมัครพรรคพวกปลอมตัวเป็นโจรไปดักกลางทางฆ่าตายหมด มีคนส่งหนังสือบอกข่าวร้ายให้นางมัลลิกาภรรยาของพันธุลเสนาบดีทราบ นางจึงนิมนต์ท่านพระสารีบุตรอัครสาวก พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จำนวนหนึ่งไปฉันที่บ้าน ขณะเลี้ยงอาหารพระอยู่นั้น หญิงรับใช้ทำหม้อเนยใสตกแตก ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงให้สติว่า ขึ้นชื่อว่าของแตกได้ มันก็ต้องแตกไปเป็นธรรมดา อย่าคิดอะไรเลยนะ นางมัลลิกาจึงเอาหนังสือบอกข่าวร้ายนั้นถวาย

ให้ท่านอ่านดู พร้อมกับเรียนท่านว่า แม้สามีกับบุตร ๓๒ คนของนางตายไป โดยไม่มีความผิด นางยังไม่คิด เพียงหม้อเนยใสตกแตก ไฉนนางจะต้องคิดเล่า.

ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย แก้มหาปรินิพพานสูตร ตอนหนึ่งท่านเล่าว่า เมื่อการแจกพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ไป ๘ นครแล้ว ส่วนหนึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งแคว้นมคธได้ไว้ ณ กรุงราชคฤห์ ท่านพระมหากัสสปเถระเล็งเห็นว่าพระบรมสารีริกธาตุในนครทั้งหลายจักมีอันตราย จึงทูลถวายคำแนะนำพระเจ้าอชาตศัตรูให้ทรงสร้างสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ ท่านรับภาระจะไปรวบรวมพระบรมสารีริกธาตุเหล่านั้นมารวมประดิษฐานไว้ ณ กรุงราชคฤห์หมด เว้นแห่งเดียวคือที่รามคาม ซึ่งพระประยูรญาติของพระพุทธองค์ได้ไป (ณ ที่นี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ชาวอังกฤษผู้หนึ่งชื่อวิลเลียม แกลคสตันเปปเป้ ได้ขุดพระมหาสถูปชำรุดที่ตำบลปิปาหวา พัสดินิคม ประเทศเนปาลในปัจจุบัน พบหีบศิลาใหญ่ใบ ๑ จึงเปิดขึ้น ในหีบนั้นมีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุปนอยู่กับรัตนะ ทอง เงิน เครื่องสักการ-บูชา มีผอบศิลา ๓ ใบ ผอบแก้วผลึก ๑ ใบ ผอบไม้ ๑ ใบ ผอบไม้ผุ ปนพระธาตุที่บรรจุไว้เรี่ยราดอยู่นอกผอบ ที่ผอบศิลาจารึกอักษรไว้ว่า "นี้ที่บรรจุพระสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และของศากยะเจ้าเจ้าพี่น้องชาย ผู้มีเกียรติงาม พร้อมทั้งเจ้าพี่น้องหญิงทั้งบุตรและชายา" อักษรจารึกเป็นภาษามคธอสุทธมาคธีว่า "อิยํ สลิลนิธเน พุธส ภควเต สกิยนํ สุกิติภตินํ สภคินิกนํ สปุตทลนํ" สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสันนิษฐานว่า น่าจะเก่ากว่าศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก หรืออย่างน้อยก็ยุคเดียวกัน เขาจึงมอบให้รัฐบาลอังกฤษ ๆ ให้ปราชญ์ผู้ชำนาญตรวจพิสูจน์แล้วเห็นว่าเป็นพระพุทธสารีริกธาตุ และเขาเห็นว่า ประเทศไทยแห่งเดียวยัง

นับถือและธำรงรักษาพระพุทธศาสนาไว้ได้อย่างมั่นคง จึงนำถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้บรรจุไว้ ณ พระบรมบรรพต (ภูเขาทองวัดสระเกศจนบัดนี้) พระเจ้าอชาตศัตรูทรงสร้างสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ ณ ห้องใต้ดินซึ่งทำไว้อย่างแข็งแรงแน่นหนา และวิจิตรงาม บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ในผอบรัตนะสวมซ้อนกันถึง ๘ ชั้น ท่านพระมหากัสสปเถระให้จารึกอักษรไว้บนแผ่นทองว่า ในอนาคตกาลอโศกราชกุมารจะได้เถลิงเศวตฉัตรเป็นพระเจ้าอโศกธรรมราช ท้าวเธอจักทำพระธาตุเหล่านี้ให้แพร่หลายทั่วไปดังนี้ และพระเจ้าอชาตศัตรูทรงปิดประตูทองแดงลั่นกุญแจที่สายยูแล้ว ทรงคล้องแท่งแก้วมณีขนาดใหญ่ไว้ที่นั่น โปรดให้จารึกอักษรไว้ว่า ในอนาคตกาล พระราชาผู้ขัดสนจงถือเอาแก้วมณีแท่งนี้บูชาพระธาตุเถิดดังนี้.

หลักฐานต่าง ๆ ที่นำมากล่าวเหล่านี้ชี้ชัดว่า ครั้งพุทธกาลนั้น ได้มีการประดิษฐ์อักษร และใช้อักษรแทนภาษาคำพูดกัน เฉพาะหลักฐานยุคอรรถกถาไม่มีปัญหา เพราะท่านแต่งกันเป็นลายลักษณ์อักษรหลังยุคพุทธ-กาลนานนับได้หลายร้อยปี อักขรสมัยแพร่หลายไปทั่วแล้วทั้งทางอาณาจักรและทางศาสนจักร ท่านคงเข้าใจว่า ครั้งพุทธกาลก็ใช้อักขรสมัยกันเหมือนสมัยที่ท่านแต่งคัมภีร์อรรถกถาก็เป็นได้ แต่หลักฐานยุคบาลียังมีปัญหาน่าสงสัยน่าศึกษา น่าพิจารณาอีกมาก เช่น

๑. บาลีในวินัยปิฎกนั้น ปรากฏว่ามีตัวพระพุทธบัญญัติและอนุบัญญัติอยู่แล้ว ทำไมจึงต้องมีวิภังค์ขยายความหรืออธิบายความกำกับไว้ด้วย แม้ในสุตตันตปิฎกบางแห่งทั้งที่มีตัวพระพุทธจนะอยู่แล้ว ก็ยังปรากฏว่ามีนิทเทสอธิบายคำและความไว้ด้วยเช่นเดียวกัน น่าสงสัยว่าจะเป็นบาลีที่ท่านจัดไว้ครั้งสังคายนาทั้งหมด หรือบางส่วน หรืออย่างไรกันแน่.

ความจริง ตัวพระพุทธบัญญัติและอนุบัญญัติที่พระพุทธองค์ทรงสั่งไว้

ไม่ว่าจะด้วยภาษาอะไร ๆ แม้จะเป็นข้อความที่สั้น ๆ ภิกษุและภิกษุณีในครั้งนั้น ย่อมฟังรู้ภาษาและเข้าใจความหมายเป็นอันดี และทรงจำถือปฏิบัติกันเป็นปกติ เป็นแต่ข้อพระพุทธบัญญัตินั้นหย่อนไปหรือตึงไป ก็ทรงแก้ไขด้วยอนุบัญญัติ ที่หย่อนไปก็แก้ให้ตึงขึ้น ที่ตึงไปก็แก้ให้เพลาลงตามกรณีเป็นเรื่อง ๆ ไป ไม่ได้ทรงอธิบายประกอบข้อพระพุทธบัญญัติและข้ออนุบัญญัตินั้น ๆ ไว้ด้วย เว้นแต่พระพุทธดำรัสสั่งบางเรื่องที่ผู้รับสั่งไม่เข้าใจและทูลถามจึงจะทรงอธิบายเพื่อให้สะดวกแก่การปฏิบัติ เช่นเรื่องทรงสั่งท่านพระอานนท์ให้ไปลงพรหมทัณฑ์แก่พระฉันนภิกษุ ท่านพระอานนท์ไม่เข้าใจก็ถูกทูลถามพระพุทธองค์จึงทรงอธิบายเรื่องพรหมทัณฑ์เป็นตัวอย่าง การที่มีวิภังค์อธิบายคำและความประกอบตัวพระพุทธบัญญัติและอนุบัญญัติด้วยนั้น ทำให้เข้าใจว่าคงจะจัดเพิ่มเติมเข้าในภายหลัง จะเป็นตอนสังคายนาหรือหลังสังคายนาหลักฐานทางเอกสารไม่ชัดพอที่จะให้ลงความเห็นได้แน่นอน น่าคิดว่าครั้งพุทธกาลพระพุทธวจนะคงมีแต่ธรรมกับวินัย ซึ่งตรัสไว้ด้วยภาษาต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่าปาพจน์ ในสังคายนาครั้งแรก ท่านพระมหากัสสปเถระปรารภการสังคายนา ก็กล่าวชักชวนให้ช่วยกันสังคายนาธรรมกับวินัยเท่านั้น และธรรมวินัยในยุคนั้น แม้จะอยู่ในภาษาต่าง ๆ กัน แต่ก็คงมีคำและความไม่มากนัก พอที่ภิกษุบริษัททรงจำกันได้ทั่วถึง ภาษาปรากฤตและสักฤตโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในครั้งนั้นก็ดี ที่ท่านช่วยกันรวบรวมเรียบเรียงและรับรองกันครั้งทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรกก็ดี ท่านคงเข้าใจกันดีอยู่แล้ว ต่อล่วงกาลผ่านยุคมานาน นับเป็นร้อยเป็นพันปี ภาษามคธนั้นอาจมีคำและความหมายเปลี่ยนแปลงไปตามหลักวิวัฒนาการของภาษา ผู้เกิดมาภายหลังไม่เข้าใจภาษามคธเดิมนั้น มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น จึงได้เกิดมีวิภังค์อธิบายคำและความประกอบพระพุทธบัญญัติและอนุบัญญัติกำกับไว้ เมื่อถึงคราว

มีการจัดระเบียบหมวดหมู่พระวินัย ท่านก็มิได้แยกตัววินัยเดิมกับคำอธิบายที่เพิ่มเติมเข้าภายหลังออกไว้คนละส่วน คงจัดประมวลรวมกันไว้ในวินัยปิฎกทั้งหมด ถึงในสุตตันตปิฎกก็เหมือนกัน ที่มีนิทเทสอธิบายประกอบบางสูตรบางแห่งด้วยนั้น ก็ทำให้เข้าใจว่า ท่านคงจัดเพิ่มเติมขึ้นในภายหลังเช่นเดียวกับวินัยที่กล่าวแล้ว ดูเหมือนท่านโบราณาจารย์มักจะเข้าใจเอาเอง และยัดเยียดให้เป็นคำอธิบายของท่านพระอุบาลีในส่วนวินัย เป็นคำอธิบายของท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรและท่านพระอานนท์ในส่วนธรรมทั่ว ๆ ไป นอกจากที่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าเป็นคำของผู้ใด จึงจะระบุชื่อของท่านผู้นั้นไว้ เช่นในภัทเทกรัตตสูตร พระพุทธองค์ตรัสสอนธรรมแก่ภิกษุบริษัทไว้แต่เพียงย่อ ๆ แล้วเสด็จลุกไปเสีย ภิกษุบริษัทฟังไม่เข้าใจ ไม่รู้จะถามใคร ก็ไปถามท่านพระมหากัจจานะ หรือมหากัจจายนะ ท่านจึงช่วยอธิบายขยายความย่อให้กว้างขวางให้ภิกษุบริษัทหมู่นั้นเข้าใจ พระพุทธองค์ทรงถือโอกาสนั้นยกย่องสถาปนาท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ ยอดของภิกษุสาวกผู้อธิบายความย่อให้พิสดาร ในตัวพระวินัยพุทธบัญญัติไม่ปรากฏว่ามีคำว่า ลิข เลขา ลิขติ ลิขาเปติ เรื่องขีด ๆ เขียน ๆ แต่ไปมีในส่วนที่เป็นวิภังค์ ซึ่งเป็นคำขยายความหรืออธิบายความพระวินัย อย่างเช่นเรื่องมนุสสวิคคหะที่กล่าวมาแล้ว ตัวบาลีวินัยมีแต่เรื่องกล่าวพรรณนาคุณของความตาย พูดชักชวนจูงใจคนฟังให้เห็นดีในการฆ่าตัวตาย และเขาฆ่าตัวตายเพราะคำชักชวนนั้น ภิกษุผู้กล่าวชักชวนต้องอาบัติปาราชิกเท่า ๆ กับภิกษุฆ่าคนตายโดยตรง ในวิภังค์จึงขยายความว่า มิใช่พูดชักชวนด้วยวาจาเท่านั้น แม้เขียนหนังสือชักชวนเขาให้ฆ่าตัวตายและเขาฆ่าตัวตายเพราะหนังสือชักชวนนั้น ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิกเหมือนกัน คำนี้แสดงให้เห็นชัดว่า เพิ่มเติมในภายหลังในเมื่อนิยมอักขรสมัยกันแล้ว แม้บาลีวินัยบางแห่งจะปรากฏว่ามีคำ ลิข ลิขิตกะ ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วในเรื่องลิขิตกโจรก็

เหมือนกัน ความจริงคำว่า ลิขิตกโจร นั้น เดิมท่านหมายความเพียงว่าคนที่เคยถูกจับเป็นโจร ถูกเฆี่ยนมีรอยแผลเป็น หรือมีรอยแผลเป็น หรือมีรอยสัก หรือมีรอยขีดเขียนเครื่องหมายปรากฏอยู่ตามร่างกายเพื่อเห็นง่าย ๆ เท่านั้น เพราะคนเช่นนั้น ใคร ๆ เห็นก็รู้ว่าเคยเป็นโจร แม้ภิกษุเห็นก็รู้ว่าโจร เป็นคนต้องห้ามไม่ให้บวช แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ขยายความออกไปเป็นโจรหลบหนีอาญาที่ถูกทางการบ้านเมืองออกหมายประกาศจับตาย หรือจับเป็น ซึ่งเป็นการยากที่จะรู้ นอกจากคนรู้หนังสือและเห็นหมายประกาศนั้น ภิกษุผู้ไม่สนใจการบ้านการเมือง ก็ยิ่งรู้ได้ยาก อาจจับพลัดจับผลูบวชให้ก็ได้เพราะไม่รู้ นี้แสดงชัดว่า อักขรสมัยยังไม่แพร่เข้ามาสู่พุทธจักรครั้งพุทธกาล ตลอดถึงสังคายนาครั้งแรก.

๒. ในทางวินัย วินัยบางข้อก็มีเรื่องขีด ๆ เขียนอยู่ ในทางธรรมโดยเฉพาะพระสูตรบางสูตรก็ปรากฏว่ามีคำว่า อรรถพยัญชนะ บทพยัญชนะ อักขรพยัญชนะอยู่เช่นนี้ ทำไมจึงว่าอักขรสมัยยังไม่แพร่เข้ามาสู่พุทธจักรครั้งพุทธกาลอีกเล่า.

ในวินัยบางข้อแม้จะมีเรื่องขีด ๆ เขียน ๆ อยู่บ้าง เช่นทำพินทุกัปปะแก่ผ้าที่ได้มาใหม่ก่อนใช้ผ้านั้น ความมุ่งหมายก็เพียงเพื่อทำผ้านั้นให้เสียสีโจรจะได้ไม่ลัก เพราะผ้าเสียสีไปแล้วโจรไม่อยากได้ และภิกษุก็ใช้แต่ของปอน ๆ ไม่ใช่เขียนทำเครื่องหมายให้จำได้ง่าย จะได้ไม่ใช้สับสนปนกันระหว่างภิกษุด้วยกัน อย่างที่เข้าใจกันในภายหลัง เมื่อมีการนิยมอักขรสมัยกันแล้ว แม้ในวินัยบางเรื่องที่มีปรากฏคำว่า อักขรพยัญชนะ ก็ไม่ได้หมายความถึงเรื่องขีด ๆ เขียน ๆ เป็นตัวหนังสือหรืออักษร หากหมายความถึงการออกเสียงทางปาก เช่นสวดกรรมวาจาในสังฆกรรมต่าง ๆ ผู้สวดจะต้องออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์ของอักขรพยัญชนะนั้น ๆ ตามพุทธบัญญัติ ไม่เช่นนั้นกรรมวาจา

นั้นก็วิบัติ ทำให้สังฆกรรมนั้น ๆ พลอยวิบัติคือเสียใช้ไม่ได้ไปด้วย การทำปาฏิ-โมกข์มีพุทธบัญญัติกำหนด ให้ภิกษุรูปหนึ่งจำปาฏิโมกข์ไปสวดท่ามกลางสงฆ์ ไม่ใช่ให้เขียนไปอ่าน ถ้าขืนเขียนปาฏิโมกข์ไปอ่านแทนสวด ก็เท่ากับไม่ได้ทำปาฏิโมกข์นั่นเอง ไม่ต้องด้วยพระพุทธบัญญัติและพระพุทธประสงค์ ในเรื่องจำปาฏิโมกข์ไปสวดท่ามกลางสงฆ์นี้ มีพระพุทธบัญญัติห้ามมิให้ภิกษุจำพรรษาในอาวาสที่มีภิกษุจำปาฏิโมกข์ไม่ได้ ทรงสั่งให้จัดภิกษุรูปหนึ่ง หรือหลายรูปท่องจำต่อปาฏิโมกข์จากภิกษุในอาวาสที่มีภิกษุจำปาฏิโมกข์ได้ แล้วกลับมาจำพรรษาในอาวาสของตน.

ในทางธรรมโดยเฉพาะพระสูตรบางพระสูตร แม้จะปรากฏว่า มีคำว่า อรรถพยัญชนะ บทพยัญชนะ หรืออักขรพยัญชนะ ท่านก็หมายถึงการแสดง การสอน การพูด การโต้ตอบขัดถ้อยชัดความตามภาษานั้น ๆ เพื่อให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจตรงกันระหว่างผู้พูดกับผู้ฟัง ไม่ใช่หมายถึงการเขียนหนังสือให้ถูกต้องตามอักขรวิธี เพื่อให้ผู้อ่านจะได้รู้และเข้าใจตรงกันระหว่างผู้เขียนกับผู้อ่านอย่างยุคที่นิยมอักขรสมัยกันแล้ว ในพระสูตรทั้งหลายไม่ปรากฏเรื่องขีด ๆ เขียน ๆ อยู่เลยปรากฏมีแต่ผู้แสดง ผู้สอน ผู้พูด กับผู้ฟัง ผู้เรียน ผู้สนทนาอยู่ทั่ว ๆ ไป แสดงว่ายุคพุทธกาลนั้น อักขรสมัยยังไม่เข้ามาสู่พุทธจักรจริง ๆ แม้ในสังคายนาครั้งแรกก็ไม่ปรากฏหลักฐานเช่นเดียวกัน.

๓. ถึงเช่นนั้น ก็ยังสงสัยอยู่ ในยุคพุทธกาลนั้น มีหลักฐานจากภายนอกพระพุทธศาสนา แสดงว่าได้มีการประดิษฐ์ตัวอักษรและใช้ตัวอักษรแทนภาษาคำพูดกันแพร่หลายอยู่มากแล้ว ในฝ่ายอาณาจักรก็ยอมรับและใช้อักขรสมัยกันทั่วไปด้วย เช่นวรรณะกษัตริย์ นับตั้งแต่องค์พระมหากษัตริย์ พระมเหสี พระราชโอรสธิดา พระประยูรญาติ เสวกามาตย์ราชบริพารตลอดจนข้าราชการ ก็ศึกษาเล่าเรียนอักขรสมัยกัน และใช้อักขรสมัย เช่น

พระราชโองการ พระราชกำหนดกฎหมาย พระราชสาสน์มีตราพระราชลัญจกรประทับ หมายประกาศแจ้งความของทางราชการบ้านเมืองเป็นตัวอย่าง ฝ่ายประชาราษฎรก็มีพวกเศรษฐีคฤหบดี พ่อค้าพาณิช และผู้เห็นคุณค่าของอักขรสมัยสนใจศึกษาเล่าเรียนกัน แต่ก็อยู่ในวงจำกัดคือคนส่วนน้อยเท่านั้น สำหรับส่วนคนส่วนใหญ่ดูเหมือนจะยังไม่พร้อม หรือยินยอมรับเพราะพวกเขาส่วนมากยากจนมุ่งหน้าแต่จะทำมาหากิน หาอาหารใส่ปากใส่ท้องไปวันหนึ่ง ๆ มีเวลาไม่มากพอที่จะเจียดหรือปลีกตัวไปศึกษาเล่าเรียนได้โดยตรง ทางการเมืองก็ไม่ได้จัดให้มีการศึกษาเล่าเรียนเป็นกิจลักษณะ ทั้งไม่บังคับด้วย แต่ก็ไม่ห้าม คงปล่อยให้เป็นไปตามวิวัฒนาการคือเป็นไปเองไม่มีการพัฒนากันจริงจังเลย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเชื่อว่าคนที่เข้ามาบวชในครั้งพุทธกาลมีทั้งวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ วรรณะแพศย์ วรรณะศูทรและแม้แต่จัณฑาล จะไม่มีคนที่เคยศึกษาเล่าเรียนอักขรสมัยกันบ้างเลยหรือจะว่าไม่มีเลยน่าจะไม่ถูก แต่ถ้ามีผู้บวชที่มาแต่วรรณะต่าง ๆ ที่เคยผ่านการศึกษาเล่าเรียนอักขรสมัย ก็คงต้องใช้อักขรสมัยให้เป็นประโยชน์ในการศึกษาปริยัติธรรม การปฏิบัติธรรม และการเผยแผ่ธรรมกันบ้าง ไม่มากก็น้อยดังนั้น อักขรสมัยคงติดตามผู้บวชเข้ามาสู่พุทธจักรแน่เทียว จะเห็นได้ชัดแจ้งก็เช่นท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้รับหนังสือแจ้งข่าวร้ายจากนางมัลลิกาภริยาของท่านพันธุลเสนาบดีดังกล่าวมาแล้ว ท่านไม่เคยผ่านการศึกษาอักขรสมัยมาก่อนบวชแล้วดอกหรือ แม้พระสาวก สาวิกาอื่น ๆ คือภิกษุภิกษุณีที่มาแต่ตระกูลเจ้า ตระกูลเศรษฐีคฤหบดี ก็เชื่อว่าผ่านการศึกษาอักขรสมัยกันมาแล้วมิใช่น้อย เมื่อเป็นเช่นนี้ ยังจะว่าอักขรสมัยยังไม่เข้ามาสู่พุทธจักรได้อย่างไร.

ความจริง อาจจะเป็นอย่างที่ว่ามานั้นก็ได้ แต่ก็น่าจะเห็นว่าอักขรสมัย

เป็นเรื่องของทางอาณาจักรฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวกับทางศาสนจักร ทางศาสนจักร จะรับหรือไม่รับ ก็เป็นเรื่องข้างหน้าอนาคตมากกว่า พราหมณสมัยคือลัทธิศาสนาพราหมณ์ถึงจะมีอยู่ก่อนพุทธสมัยคือลัทธิพระพุทธศาสนาเป็นเวลาช้านานก็จริง แต่ก็ยังไม่ยอมรับอักขรสมัยของฝ่ายอาณาจักรเข้ามามีส่วนในกระบวนการสอน การศึกษาลัทธิพราหมณ์กันเลย คงตั้งหน้าตั้งตาสอนกันทางปาก เรียนคือฟังกันทางหู ใช้มุขปาฐะต่อปากต่อคำ สังวัธยายท่องบ่นจำกันเป็นหลักอย่างมั่นคงมาตั้งแต่ต้นสืบทอดกันมาด้วยอาการอย่างนี้ เป็นเวลาหลายศตวรรษกว่าจะรับอักขรสมัยและจารึกคัมภีร์ไตรเพทและคัมภีร์อื่น ๆ บรรจุลงในอักขร-สมัยเป็นภาษาสํสฤกตภายหลังคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นเวลาช้านาน อย่างอาจารย์ริส เดวิสส์ กล่าวไว้ ถึงปรากฏว่าทางอาณาจักรได้ประดิษฐ์ตัวอักษรและใช้ตัวอักษรแทนภาษาคำพูดกันแพร่หลายแล้วก็ดี ทางฝ่ายพุทธจักรครั้งพุทธกาลก็ไม่ปรากฏวี่แววว่าได้ยอมรับอักขรสมัยเข้ามาใช้ในกระบวนการศึกษาปฏิบัติ ตลอดจนการเผยแผ่ธรรมแต่อย่างใดทั้งสิ้น การที่ผู้มีความรู้หรือได้ศึกษาอักขรสมัยมาก่อนก็ดี มีความรู้ความสามารถในศิลปวิทยาอย่างอื่น ๆ มาก่อนก็ดี เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้หมายความว่า พระพุทธ-ศาสนา หรือพุทธจักรยอมรับเอาอักขรสมัย หรือความรู้ทางศิลปวิทยาเดิมของผู้บวชนั้นเข้ามาอยู่ในกระบวนการของพระพุทธศาสนาด้วย ความรู้เดิมของบวชนั้นเป็นของติดตัวผู้บวช ที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า อังคสมนิธีขุมทรัพย์ติดตัว พระพุทธศาสนายอมรับเอาแต่ตัวผู้บวชเท่านั้น ไม่ได้ยอมรับเอาวิชาความรู้ที่ติดตัวผู้บวชเข้ามาด้วย แต่ถ้าผู้บวชเอาวิชาความรู้ที่ติดตัวมาใช้ในทางที่มิชอบที่ไม่สมควรแก่สมณเพศ ก็ทรงห้ามด้วยพุทธบัญญัติ ในทางอนาจารก็เช่นทรงห้ามมิให้ภิกษุเล่นทายอักษรดังกล่าวมาแล้ว ในทางอเนสนาก็เช่นทรงห้ามมิให้ภิกษุหากินในทางเป็นหมอเป็นต้น หากวิชาความรู้

เดิมของผู้บวชนั้น จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่กิจกรรมของพระพุทธศาสนา ก็ทรงอนุญาตให้ใช้วิชาความรู้นั้นได้ ไม่ห้าม เช่นทรงสถาปนาตั้งท่านพระมหาโมคคัลลานะอัครสาวก ผู้มีความรู้ความชำนาญทางการก่อสร้าง ที่เรียกว่านวกรรมมาก่อน ให้เป็นนวกัมมาธิฏฐายี ผู้ดูแลการสร้างวัดบุพพารามของนางวิสาขามหาอุบาสิกา ที่นครสาเกตชายกรุงสาวัตถีเป็นตัวอย่าง ภิกษุจะนำความรู้ความชำนาญที่เคยมีอยู่แต่เดิมมาช่วยแนะนำชาวบ้านให้เขารู้จักพัฒนาสร้างสรรค์สิ่งดีงาม เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตัวเขาและท้องถิ่นของเขา มิได้เอาตัวลงไปทำเสียเอง ก็ย่อมได้ ไม่ห้าม เช่นแนะให้เขาสร้างบ่อน้ำกิน บ่อน้ำใช้ สร้างถนนหนทาง สร้างสะพาน สร้างโรงพยาบาล สร้างโรงเรียน สร้างวัดวาอารามเป็นต้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ทางพระพุทธศาสนายอมรับอักขรสมัยและความรู้เดิมของผู้บวช หรือของฝ่ายอาณาจักรเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธศาสนา ถ้าหากถือเช่นนั้น ผู้ที่เคยนับถือลัทธิศาสนาพราหมณ์อยู่ก่อนเข้ามาบวชเป็นภิกษุ ภิกษุณี มิต้องหมายความว่า พระพุทธศาสนายอมรับเอาลัทธิศาสนาพราหมณ์ที่ผู้บวชถืออยู่ก่อน นำเข้ามาเป็นส่วนของพระ-พุทธศาสนาไปด้วยหรือ คงจะมิใช่เช่นนั้นแน่.

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องผู้ถือลัทธิศาสนาพราหมณ์อยู่ก่อน ทางพระ-พุทธศาสนาพิถีพิถันเป็นพิเศษ พระพุทธองค์ทรงวางข้อกำหนดคือบัญญัติไว้ชัดแจ้ง กล่าวคือผู้ถือลัทธิศาสนาอื่นอยู่ก่อน เช่นพวกเดียรถีย์ นิครนถ์ เมื่อเลื่อมใสพระพุทธศาสนาใคร่จะบวช มิได้ทรงอนุญาตให้บวชได้ง่าย ๆ ทรงป้องกันไว้ก่อน ด้วยทรงวางวิธีให้เขาอยู่ติตถิยปริวาสคืออบรมเสียก่อนอย่างต่ำ ๔ เดือน (เช่นบรรพชาเป็นสามเณรเรียกสมณุทเทส) ภายหลังอบรมครบกำหนดแล้ว ถ้ายังประพฤติตนไม่เรียบร้อย ไม่น่าพอใจ ก็ไม่บวชให้ ต่อประพฤติตนเรียบร้อย น่าพอใจ จึงบวชให้ เว้นไว้แต่พระญาติของพระพุทธองค์

ถึงเป็นเดียรถีย์นิครนถ์มาก่อน ก็ไม่ต้องอยู่ติตถิยปริวาสก่อน บวชได้เลย ทรงอนุญาตเฉพาะพระญาติเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อทรงบำเพ็ญญาตัตถจริยา ประพฤติประโยชน์แก่พระญาติตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่าพุทธจริยา นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีหลักฐานชั้นบาลีอีกมากแห่งแสดงว่า อักขรสมัยมีอยู่แล้วก่อนพุทธกาลก็อาจเป็นได้ เป็นแต่ครั้งพุทธกาล ทางพุทธจักรไม่ยอมรับเข้ามามีส่วนในกระบวนการพระพุทธศาสนาเท่านั้น เช่นในกาลามสูตรพระพุทธองค์ทรงสอนกาลามชนไม่ให้เชื่อถือโดยอาการ ๑๐ อย่าง อย่างหนึ่งนั้นไม่ให้เชื่อโดยอ้างตำรา ให้ใช้ปัญญาพิจารณาโดยแยบคายก่อนแล้วค่อยเชื่อ บาลีใช้คำว่ามา ปิฏกสมฺปทาเนน อย่าเชื่อโดยอ้างปิฎกคือตำรา คำว่า ปิฎกหรือตำรานั้นอาจเป็นปัณณะใบไม้ ใบลาน หรืออย่างอื่น จดบันทึกคำสอนต่าง ๆ ของครูบาอาจารย์ หรือนักปราชญ์ซึ่งใช้กันก่อน หรือยุคพุทธกาลก็ได้ แต่ก็แปลกถ้าเป็นเช่นนั้นจริง ทำไมในบาลีวินัย จึงไม่ปรากฏว่าพระพุทธองค์ทรงบัญญัติห้ามไม่ให้บวชคนไม่รู้หนังสือ หรือทรงอนุญาตให้บวชเฉพาะคนรู้หนังสือเท่านั้น.

อนึ่งเล่าธรรมเนียมบางอย่าง เช่นการกำหนดสีมาเขตใช้ในการทำสังฆกรรม เขตปกครอง และการนับวันเวลาทรงมีพุทธานุญาตให้พุทธจักรเฉพาะภิกษุบริษัทอนุวัตรตามธรรมเนียมทางอาณาจักรคือบ้านเมือง แต่เมื่อทางบ้านเมืองเขานิยมใช้อักขรสมัยกันแล้ว ทำไมพระพุทธองค์ไม่ทรงรับใช้อักขรสมัยอนุวัตรตามความนิยมของบ้านเมืองบ้างเล่า ในบาลีไม่ปรากฏทั้งส่วนพุทธานุญาตให้ใช้อักขรสมัยแต่อย่างใดทั้งสิ้น สงสัยว่า ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น น่าพิจารณาหาคำตอบเพื่อยุติปัญหาที่ว่านี้.

ความจริงคำตอบปัญหานี้ก็พอมี และได้กล่าวมาบ้างแล้วในตอนนี้เอง เรื่องอักขรสมัยจะมีอยู่ก่อนจนถึงสมัยพุทธกาลหรือไม่ก็ตาม พระพุทธองค์ไม่มี

พุทธประสงค์จะทรงใช้เอง ทั้งไม่ทรงสอนให้สาวกของพระองค์ใช้กันด้วย ขอให้พิจารณาทบทวนติดตามดูพระพุทธประวัติ พระพุทธจริยา ก็พอจะมองเห็นเหตุแห่งการไม่ใช้อักขรสมัยครั้งพุทธกาลได้เอง.

๑. พระพุทธองค์ทรงกำเนิดในวรรณะกษัตริย์ สมัยทรงเป็นทารกก็ได้รับการทะนุบำรุงแบบกษัตริย์สุขุมาลชาติ สมัยเป็นพระกุมารก็ทรงศึกษาศิลปะและศาสตร์ต่าง ๆ เช่นยุทธศาสตร์ ยุทธวิธี รัฐประศาสนศาสตร์ ตลอดจนภาษาศาสตร์ ซึ่งอาจรวมทั้งอักขรสมัยด้วย ตามธรรมเนียมวรรณะกษัตริย์ในสมัยนั้น ทั้งทรงแสดงให้ปรากฏในหมู่พระประยูรญาติว่า ทรงปรีชาสามารถพอที่จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ธำรงสิริรัชสมบัติได้อย่างเต็มที่ เมื่อพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา ก็ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางเจ้ายโสธรา ราชธิดาของกษัตริย์ที่เป็นพระญาติกัน ทรงอภิรมย์อยู่ในสุขสมบัติ ณ ปราสาท ๓ ฤดูพรั่งพร้อมด้วยเครื่องบำเรอความสุขที่ล้วนแล้วด้วยสตรีรุ่นสาวสวยทั้งกลางวันกลางคืน ซ้ำซากจำเจอยู่อย่างนั้นถึง ๑๓ ปี ไม่ได้เสด็จออกไปหาความสำราญที่ไหนนอกพระราชวังเลย ปีสุดท้ายเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ทรงพบคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ที่ท่านเรียกว่าเทวทูต ก็ทรงได้สติระลึกว่า คนเราเกิดมาแล้วก็แก่ ก็เจ็บ ก็ตายกันไป พระองค์เล่าก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายเหมือนกัน โลกทั้งโลกจะหันหน้าไปไหนก็พบเห็นกันอยู่อย่างนี้ทั้งนั้น พระองค์ไม่เหมือนกับคนอื่นที่พบเห็นภาวะอย่างนี้แล้วก็เฉย ๆ เพราะเห็นเป็นของธรรมดา ๆ แต่พระองค์ทรงเป็นอัจฉริยมนุษย์แปลกจากคนอื่นตรงที่มุ่งเห็นความจริง เรียกว่าพระโพธิสัตว์ และทรงมีน้ำพระทัยใหญ่ เรียกว่ามหาบุรุษ กลับทรงเห็นว่าโลกนี้แคบไปเสียแล้ว และเมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตายได้ ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บไม่ตายได้เช่นเดียวกัน ก็ทรงพิจารณาหาทาง เมื่อทรงพบบรรพชิตนักบวช ก็ทรงได้สติว่า ที่เขาพากันออกบวชนี้ ก็เพื่อหาทางไปพบสิ่งที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ

ไม่ตายนี่เอง พอกลับมายังปราสาทได้ข่าวว่า พระเทวีประสูติพระโอรส ก็ทรงเปล่งอุทานว่า ราหุโล ชาโต เกิดบ่วงแล้ว คำว่า ราหุล จึงเป็นพระนามของพระโอรส เมื่อทรงเห็นทางแล้ว ก็ตัดสินพระทัยจะเสด็จออกทรงผนวชในราตรีนั้นเอง.

๒. ตอนทรงผนวชนี้ พระพุทธองค์ทรงเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายไว้ในปาสราสิสูตรว่า สมัยต่อมาเรากำลังรุ่นหนุ่ม มีเกศาดำสนิท ยังอยู่ในปฐมวัย เมื่อพระชนกชนนีไม่ทรงปรารถนาจะให้บวช มีพระพักตร์อาบด้วยน้ำพระเนตร ทรงกันแสงอยู่ ก็ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ บวชออกจากเรือนไม่มีเรือน เมื่อบวชแล้วก็เสาะแสวงหาว่าอะไรหนอเป็นกุศล กิจกรรมของคนฉลาด บาลีในพระสูตรอื่น ๆ เช่นพระสูตรในคัมภีร์ทีฆนิกาย พราหมณ์และคฤหบดีผู้มีชื่อเสียงหลายท่านในยุคนั้น ก็กล่าวเป็นทำนองเดียวกันทั้งนั้นว่า พระพุทธองค์เสด็จออกทรงผนวชต่อพระพักตร์ของพระชนกชนนีและพระประยูรญาติ ซึ่งไม่ปรารถนาจะให้ทรงผนวช พากันทรงกันแสง น้ำพระเนตรนองพักตร์ แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายดูท่านไม่ค่อยพอใจจะเชื่ออย่างนั้น กลับเชื่อไปว่า เสด็จหนีออกทรงผนวชเกือบทั้งนั้น และพรรณนาว่า ทรงสั่งนายฉันนะมหาดเล็กคนสนิทให้ผูกม้ากัณฐกะ ทรงม้าเสด็จหนีออกทรงผนวชในยามดึกสงัด มีเทวดาช่วยพาหนีไปตลอดปลอดโปร่ง ทั้งยังกล่าวด้วยว่า เสด็จถึงแม่น้ำอโนมาแล้ว ทรงเปลื้องเครื่องทรงกษัตริย์มอบให้นายฉันนะนำกลับกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมทั้งม้ากัณฐกะ ใช้พระขรรค์ตัดพระเมาลีโยนไปในอากาศ มีเทวดามารับไป และเทวดาถวายผ้านุ่งห่ม บาตร และบริขารเครื่องผนวช เมื่อพิจารณาถึงพระพุทธจริยาของพระพุทธองค์ ไม่ว่าก่อนตรัสรู้ หรือภายหลังตรัสรู้แล้ว จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ไม่ใช่เป็นคนฉลาด แต่ทรงองอาจแกล้วกล้า เมื่อทรงตัดสิน

พระทัยอย่างไรแล้ว ก็ตรัสและทรงทำต่อหน้า ไม่ตรัสและทำลับหลัง หรือแอบตรัสแอบทำทั้งสิ้น สมกับที่ทรงเป็นพระมหาบุรุษ ผู้มีน้ำพระทัยใหญ่ เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้เองโดชอบ และเป็นพระศาสดาผู้สอนสาวก ดังนั้น ในกรณีทรงผนวช จึงไม่ใช่เสด็จหนีออกผนวช แต่เสด็จออกผนวชต่อพระพักตร์ของพระชนกชนนีและพระประยูรญาติทั้งสนมนาฏราชบริพาร ทรงเสียสละทุกสิ่งทุกอย่าง แม้จะเป็นของน่ารักน่าปรารถนาสักเพียงไรก็ตาม เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ได้ช่วยให้ทรงมีความสงบสุข และไม่ช่วยให้พ้นจากแก่เจ็บตายได้จริง ทรงเห็นว่าบรรพชาเท่านั้นจะเป็นโอกาส ช่องทางให้ทรงแสวงหาสิ่งประเสริฐที่ต้องการ ที่พ้นจากแก่เจ็บตายได้จริง ๆ.

๓. ยิ่งกว่านั้น ตอนเสด็จออกผนวช ก็ไม่ทรงบอกว่าใช้พาหนะอะไร ใครนำทางไป ตรัสแต่ว่าทรงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ผ้าย้อมน้ำฝาด ผนวชออกจากเรือน ไม่ทรงไยดีต่อราชสมบัติ ต่อพระชนกชนนี แม้แต่พระโอรส ซึ่งประสูติใหม่ ๆ ไม่มีสมบัติอะไรติดพระองค์ไป มีก็แต่ผ้าห่มเท่านั้น ผู้เดียวเดี่ยวโดดออกจากพระราชนิเวศน์แล้ว ก็เสด็จจาริกไปเรื่อย ๆ ไม่มีที่หมายปลายทาง ผ่านแคว้นสักกะ แคว้นโกศล ถึงแคว้นมคธ ณ แคว้นมคธนี้เองทรงเป็นที่สนใจของชาวมคธเป็นอันมาก เพราะทรงมีพระมหาปุริสลักษณะที่งดงามเด่นชัดอย่างหนึ่ง และทรงมีพระอากัปกิริยา จริยาวัตรงดงามสงบเสงี่ยมผิดแผกแตกต่างจากบรรพชิต นักบวชอื่น ๆ ในสมัยนั้นอีกอย่างหนึ่ง ข่าวทราบไปถึงพระเจ้าพิมพิสาร พระราชาธิบดีแห่งแคว้นมคธ ถึงกับเสด็จมาเยือนพระองค์ ทรงไถ่ถามถึงพระสกุล และทรงทราบแล้ว ก็ทรงถวายราชสมบัติส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับ ตรัสว่า ทรงเสียสละราชสมบัติมาแล้ว ไม่ได้ทรงมุ่งแสวงหาราชสมบัติอะไรอื่นอีก แต่ทรงมุ่งแสวงหาพระโพธิญาณตรัสรู้ธรรมเพื่อช่วยเกื้อกูลสัตวโลกต่อไป พระเจ้า

พิมพิสารทูลขอว่า ถ้าตรัสรู้พระโพธิญาณแล้ว ขอให้เสด็จมาโปรดที่แคว้นมคธก่อนแคว้นอื่น ๆ ก็ทรงรับจะปฏิบัติตามที่ทรงขอ.

ตลอดระยะเวลา ๖ ปีก่อนตรัสรู้ธรรมนั้น ทรงแสวงหาทางตรัสรู้นอกจากที่ทรงเข้าไปฝึกศึกษาลัทธิ ในสำนักอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร เมื่อปรากฏแก่พระองค์ว่าข้อปฏิบัตินั้น ๆ ไม่ใช่ทางตรัสรู้ธรรมแล้ว ก็เสด็จเข้าไปฝึกศึกษาลัทธิในสำนักต่าง ๆ อื่นอีกมากแห่ง ทั้งนี้มีปราฏหลักฐานอยู่ในพระสูตรทั้งหลายเป็นอันมาก ครั้งหลังสุดได้ทรงทำตามลัทธิอัตตกิลมถานุโยค ทรมานพระองค์ด้วยตบะคือการย่างกิเลสด้วยไฟ ทรงอดทนพระกระยาหารหยาบ ทรงอดกลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะที่รวมเรียกว่าทุกรกิริยา จนแทบจะเอาชีวิตไม่รอด ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้แน่แล้ว ทรงได้ข้ออุปมาอุปไมยเรื่องไม้สดไม้แห้งปรากฏขึ้นในพระหฤทัย และทรงหวนระลึกนึกถึงความหลังครั้งเยาว์วัยที่ทรงเจริญอานาปานัสสติได้ฌานเรียกว่าอปาณกฌาน ก็ทรงมองเห็นทาง จึงกลับเสวยพระกระยาหารหยาบให้พระวรกายมีกำลังคืนสภาพปกติแล้ว ก็เสด็จไปบำเพ็ญเพียรทางจิต ณ โพธิพฤกษ์ ชื่อว่าต้นอัสสัตถะ ที่แปลกันว่าโพธิ์ใบ ณ แคว้นมคธนั้นเอง.

๔. ก่อนเสด็จเข้าสู่โพธิพฤกษ์นั้น ท่านเล่าว่า ประทับนั่งรออาหารเช้าอยู่ ณ โคนต้นไทร ไม่ไกลจากโพธิพฤกษ์ และแม่น้ำเนรัญชรา ทรงรับถาดทองใส่ข้าวมธุปายาสน้ำน้อยที่นางสุชาดาน้อมถวายที่พระหัตถ์ ทรงรับแล้วถือไปริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราที่อยู่ใกล้ ๆ กัน ทรงวางถาดไว้ ณ ท่าน้ำแล้วลงสรงสนานพระวรกาย เสด็จขึ้นแล้ว ทรงปั้นข้าวมธุปายาสได้ ๔๙ ก้อน เสวยหมดแล้ว ทรงลอยถาดอธิษฐานเสี่ยงทายเป็นพระพุทธเจ้า ข้อความที่ท่านเล่ามานี้แสดงว่า ไม่ทรงมีวัตถุสมบัติอะไร ๆ ติดพระองค์มาเลย นอกจากผ้านุ่งห่มย้อมน้ำฝาดเท่านั้น แม้จะทรงขออาหารเขาเลี้ยงชีวิตแบบสันยาสี

หรือภิกษุของพราหมณ์ในยุคนั้น ก็ไม่ทรงมีภาชนะติดพระองค์ ประชาชนเขาใช้ภาชนะใดใส่อาหารถวาย ก็คงทรงใช้ภาชนะนั้นของเขา เพราะเขาก็เห็นแล้วว่า ไม่ทรงมีภาชนะอะไรติดพระองค์เลย เสวยเสร็จแล้วก็คืนภาชนะแก่เขา ถึงตอนตรัสรู้ใหม่ ๆ พระคันถรจนาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์มหาวรรควินัยปิฎก ท่านเล่าว่า ตอนทรงรับข้าวสัตตุก้อนก้อนสัตตุผงที่สองพาณิชชื่อตปุสสะและภัลลิกะถวาย ไม่ทรงมีภาชนะจะรับข้าวสัตตุนั้น ร้อนถึงท้าวมหาพรหม (แต่อรรถกถาว่าท้าวจตุโลกบาล) ต้องมาเนรมิตบาตรถวายให้ใช้ ถ้ามองดูตามสายตาของนักประวัติศาสตร์โบราณคดีก็น่าจะเห็นว่า ทรงใช้ภาชนะใส่ข้าวสัตตุก้อนสัตตุผงของสองพาณิชนั้นเอง เสวยเสร็จแล้วสองพาณิชเห็นว่าไม่ทรงมีภาชนะใส่อาหาร ก็คงถวายเป็นสมบัติของพระองค์พร้อมกับข้าวสัตตุนั้น นับตั้งแต่นั้นมา จึงทรงมีภาชนะคือบาตรประจำพระองค์ ตอนเสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี เพื่อทรงแสดงประถมเทศนา ท่านเล่าว่าภิกษุปัญจวัคคีย์ช่วยกันรับบาตรจีวรของพระองค์ ความก็รับกับข้อความที่กล่าวมานี้.

๕. ครั้งพระพุทธองค์ประกาศพระศาสนาแสดงธรรม บัญญัติวินัยให้บริษัท ๔ รับไปปฏิบัตินั้น สำรวจดูหลักฐานทางวินัยตลอดถึงข้อวัตตปฏิบัติของผู้บวช จะเห็นได้ว่า ทรงบัญญัติให้ผู้จะบวชต้องมีบริขาร ๘ คือ จีวร ๓ ผืน บาตร มีดเล็ก เข็มเย็บผ้า ประคดเอว และผ้ากรองน้ำเท่านั้น ต่อมาจึงทรงอนุญาตให้เพิ่มไม้เท้า ขวดน้ำมัน หนังปูนั่ง และรองเท้า เฉพาะบาตรก็ทรงอนุญาตให้มีฝาบาตร เชิงรองบาตร ถุงถลกบาตรพร้อมด้วยสายโยก (สำหรับพระเดินป่า) บริขารเหล่านี้ล้วนแต่เป็นของมีน้ำหนักเบาทั้งนั้น เหมาะสำหรับผู้บวชพกพาติดตัวไปไหน ๆ ได้สะดวก เป็นสัลลหุกปฏิบัติ เพราะภิกษุบริษัทในยุคนั้น ตามปกติก็จะอยู่อาศัยกัน ณ เสนาสนะตามป่า เขา ถ้ำ

ต้นไม้ ที่โล่งแจ้งเป็นต้น ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือจาริกเรื่อย ๆ ไป ไม่อยู่ประจำเป็นที่ จะหยุดอยู่กับที่ หรืออยู่ประจำเป็นที่ก็เฉพาะเข้าพรรษา ๓ เดือนในฤดูฝนเท่านั้น นอกจากเวลานั้นแล้วก็จาริกไปอีก หรือเข้าอยู่ป่าตามวิสัยของนักบวชผู้รักสันโดษ และรักสงบสงัด ในจำนวนบริขารเหล่านั้น ไม่ปรากฏเครื่องมือขีดเขียนอักขรสมัย หรือเหล็กจารหนังสืออยู่เลย นี้เป็นข้อหนึ่งซึ่งแสดงว่า พระพุทธองค์ไม่มีพระพุทธประสงค์จะทรงใช้เอง หรือให้สาวกใช้อักขรสมัย แม้ภายหลังจะเกิดมีเครื่องมือขีดเขียนอักขรสมัยกันขึ้น ก็ไม่อยู่ในพุทธประสงค์ แต่ก็ไม่เคยทรงห้าม หรือทรงอนุญาตเป็นตัวพุทธบัญญัติในการที่ทรงบัญญัติวินัย ทั้งส่วนที่มาในปาฏิโมกข์และส่วนที่อยู่นอกปาฏิโมกข์นั้น ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์สำคัญ ๑๐ ประการ คือ

๑. เพื่อให้สงฆ์รับรองว่าเป็นการดีการชอบแล้ว

๒ เพื่อให้สงฆ์มีความสะดวกสบาย

๓. เพื่อข่มคนเก้อยาก หรือคนหน้าด้าน

๔. เพื่อความอยู่สบายของภิกษุผู้เรียบร้อย

๕. เพื่อระวังความชั่วในปัจจุบัน

๖. เพื่อสกัดความชั่วในอนาคต

๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส

๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว

๙. เพื่อความตั้งอยู่ยั่งยืนของพระศาสนา

๑๐. เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย คือให้พระวินัยได้รับการปฏิบัติรักษาไว้ให้มีชีวิตอยู่ตลอด.

สำรวจดูหลักฐานในทางธรรม เช่นพระสูตรทั้งหลาย ก็จะพบข้อความตามที่กล่าวมาในตอนต้น คือมีพระพุทธประสงค์จะให้เหล่าภิกษุซึ่งเป็นบริษัท

หลักศึกษาเล่าเรียน โดยการสดับฟังทั้งธรรม ทั้งวินัยจากพระพุทธองค์ หรือจากภิกษุผู้เป็นครูอาจารย์ แล้วทรงจำ โดยสังวัธยาย ท่อง สวดให้ขึ้นปากขึ้นใจอยู่เสมอ และพิจารณาให้รู้และเข้าใจถึงคำและความ รู้ทั่วถึงแล้วก็ปฏิบัติตามสามารถ พยายามให้ธรรมและวินัยตั้งอยู่ประจำในตัวแล้วช่วยกันบอกกล่าวสั่งสอนถ่ายทอดไปสู่ภิกษุอื่น ๆ สืบต่อกันไปโดยทำนองนี้ ในสุคตสูตร จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธองค์ตรัสไว้ดังนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระสุคตก็ดี วินัยพระสุคตก็ดี เมื่อยังตั้งอยู่ในโลก อันนั้นก็เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนมาก เพื่อความสุขของคนมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เป็นความเจริญ เป็นผลดี เป็นความสุขของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ก็พระสุคตเป็นไฉน คือตถาคตอุบัติในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ไปดี รู้จักโลก เป็นสารถีผึกคนที่ควรผึกได้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาสอนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นเบิกบาน เป็นผู้แจกธรรม นี่คือพระสุคต.

วินัยพระสุคตเป็นไฉน คือพระสุคตนั้นแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในเบื้องกลาง งามในเบื้องปลาย ประกาศพรหมจรรย์พร้อมอรรถพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง นี่คือวินัยพระสุคต.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระสุคตก็ดี วินัยพระสุคตก็ดี เมื่อยังตั้งอยู่ในโลก อันนั้นก็เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนมาก เพื่อความสุขของคนมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เป็นความเจริญ เป็นผลดี เป็นความสุขของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการเป็นเหตุให้พระสัทธรรมเลอะเลือน อันตรธานไป คือ

๑. ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนสูตรอันถือกันมาผิด ๆ ด้วยบทพยัญชนะที่ใช้กันผิด ๆ เนื้อความแห่งบทพยัญชนะที่ใช้กันมาผิด ๆ ก็ย่อมรู้และเข้าใจกันผิดไปด้วย นี้ธรรมเป็นเหตุอันตรธานประการที่ ๑.

๒. ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่ายาก ประกอบด้วยธรรมของผู้ว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับคำสั่งสอนโดยเคารพ นี้ธรรมเป็นเหตุอันตรธานประการที่ ๒.

๓. ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูต เล่าเรียนนิกาย (นิกาย ๕ มีทีฆนิกายเป็นต้น) ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ภิกษุเหล่านั้นไม่บอกสอนแก่ผู้อื่น เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่วงลับไป สูตรก็ขาดมูล (คืออาจารย์ผู้ถ่ายทอด) ไม่มีที่อาศัยสืบไป นี้ธรรมเป็นเหตุอันตรธานประการที่ ๓.

๔. ภิกษุผู้เถระเป็นผู้สะสมบริขาร ปฏิบัติย่อหย่อน มุ่งไปทางจะลาสิกขา ทอดธุระในปวิเวก ไม่ทำความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ประชุมชนที่เกิดมาภายหลังคือสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกเป็นต้น ได้เยี่ยงอย่างภิกษุผู้เถระนั้น ก็พลอยเป็นผู้สะสมบริขาร มุ่งไปทางจะลาสิกขา ทอดธุระในปวิเวก ไม่ทำความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งไปตามกัน นี้ธรรมเป็นเหตุอันตรธานประการที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้แลเป็นเหตุให้พระสัทธรรมเลอะเลือน อันตรธานไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการเป็นเหตุให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ไม่เลอะเลือน ไม่อันตรธานไป คือ

๑. ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนสูตรอันถือกันมาถูกต้องด้วยบทพยัญชนะที่ใช้กันถูกต้อง เนื้อความแห่งบทพยัญชนะที่ใช้ถูกต้อง ก็ย่อมรู้เข้าใจกันถูกต้องเช่นกัน นี้ธรรมเป็นเหตุตั้งอยู่ประการที่ ๑.

๒. ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมของผู้ว่าง่าย เป็นผู้อดทน รับคำสั่งสอนโดยเคารพ นี้ธรรมเป็นเหตุตั้งอยู่ประการที่ ๒.

๓. ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูต เล่าเรียนนิกาย ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา ภิกษุเหล่านั้นเอาใจใส่บอกสอนแก่ผู้อื่น เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่วงลับไป สูตรก็ไม่ขาดมูล มีที่อาศัยสืบไป นี้ธรรมเป็นเหตุตั้งอยู่ประการที่ ๓.

๔. ภิกษุผู้เถระไม่สะสมบริขาร ปฏิบัติไม่ย่อหย่อน เลิกมุ่งจะลาสิกขา มุ่งปวิเวก ทำความพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ประชุมชนที่เกิดมาภายหลัง ได้เยี่ยงอย่างภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ก็พากันเป็นผู้ไม่สะสมบริขาร ปฏิบัติไม่ย่อหย่อน เลิกมุ่งจะลาสิกขา มุ่งไปในทางปวิเวก ทำความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งไปตามกัน นี้ธรรมเป็นเหตุตั้งอยู่ประการที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ ไม่เลอะเลือน ไม่อันตรธานไป.

บาลีและอรรถกถาทั้งส่วนวินัย ทั้งส่วนธรรมที่ยกมากล่าวนี้ ล้วนแต่แสดงแจ้งชัดถึงพระพุทธประสงค์ที่ทรงย้ำแล้วย้ำอีก ให้เหล่าภิกษุซึ่งเป็นบริษัทหลักในจำนวน ๔ พุทธบริษัทตั้งใจศึกษาเล่าเรียนทรงจำธรรมวินัย พิจารณาทบทวนให้รู้และเข้าใจดีแล้วปฏิบัติตามธรรมวินัยนั้น เมื่อศึกษาทรงจำได้แล้วก็ให้ช่วยกันบอกช่วยกันสอนภิกษุอื่น ๆ สืบต่อกันไปเป็นสำคัญ มิได้มีพระ-พุทธประสงค์จะทรงใช้เอง หรือสั่งสอนสาวกให้ใช้อักขรสมัยอะไร ๆ ทั้งสิ้น

ทั้งนี้ก็เพราะมีพระพุทธประสงค์แท้จริงอันสำคัญและสุดยอด คือทรงชี้ว่า ภิกษุบริษัทเท่านั้น เป็นที่ตั้งธรรมวินัย เป็นผู้ทรงธำรงรักษาธรรมวินัยไว้ได้ สืบอายุพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา อักขรสมัยไม่ใช่ที่ตั้งธรรมวินัย ไม่ใช่ตัวธรรมวินัย ทรงธรรมวินัยไม่ได้ รักษาธรรมวินัยไม่ได้ สืบอายุพระพุทธศาสนาไม่ได้ แม้วัตถุสถานที่เนื่องด้วยพระพุทธองค์ หรือพระพุทธศาสนา เช่นสังเวชนียสถาน พุทธเจดีย์ ศาสนสถาน ก็ธำรงรักษาพระพุทธศาสนาไม่ได้ สืบอายุพระพุทธศาสนาไม่ได้เช่นเดียวกัน พระพุทธประสงค์สูงสุดนี้ เราลองมาพิจารณาทบทวนเหตุการณ์ที่ผ่านมาตามลำดับยุค ก็จะเห็นได้เอง.

ยุคชมพูทวีป

ครั้งพุทธกาล ผู้เข้ามาบวชในธรรมวินัยของพระพุทธองค์ ไม่ว่าจะมาจากชาติ โคตร สกุล วรรณะใด ๆ ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ตลอดถึงจัณฑาล พระพุทธองค์รับสั่งว่าเป็นสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร บุตรของพระศากยะผู้สมณะ หรือบุตรของพระศากยสมณะเสมอเท่าเทียมกันหมด ภิกษุรูปใดอยู่เฉย ๆ ไม่ทำกิจของสมณะ หรือปฏิบัติในทางที่ไม่เหมาะไม่ควร รับสั่งว่า โมฆบุรุษ ผู้ที่ปฏิบัติผิด ปฏิบัติชั่ว รับสั่งว่า สมณะเปลือก สมณะกะพี้ สมณะสะเก็ด สมณะกองขยะ สมณะเน่าเสีย บริโภคอาหารของชาวบ้านเหมือนลูกหนี้ ภิกษุที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบเช่นท่านมหากัสสปะ รับสั่งว่า กสฺสโป มม ปุตฺโต กัสสปะบุตรเรา ดังนี้เป็นต้น สาวกผู้พึ่ง ผู้ศึกษาเล่าเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่เรียกว่าสุตะ ผู้ทรงสุตะก็เรียกสุตธโร, ทรงธรรมก็เรียกว่า ธมฺมธโร, ทรงวินัยก็เรียกว่าวินยธโร, ทรงสุตะได้มากก็เรียกพหุสฺสุโต, ทรงหัวข้อแม่บทได้ก็เรียกมาติกาธโร, รู้ที่มาของคำสั่งสอนนั้น ๆ ก็เรียกอาคตาคโม.

ครั้งหนึ่ง พราหมณ์ผู้หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ ทูลถามว่า พระพุทธรัตนะ พระสังฆรัตนะ ปรากฏเห็นอยู่ ก็สักการะบูชาได้ ส่วนพระธรรมรตนะไม่ปรากฏ ไม่แลเห็น จะสักการะบูชาอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ภิกษุรูปใด ทรงธรรม ทรงวินัย เป็นพหูสูต ก็จงสักการะบูชาภิกษุนั้นเถิด แล้วทรงชี้ไปที่ท่านพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากซึ่งอยู่ ณ ที่เฝ้านั้นด้วย เพราะท่านพระอานนท์เป็นพหูสูต เป็นคลังพระธรรม พราหมณ์ผู้นั้น ก็สักการะบูชาท่านพระอานนท์ที่รับสั่งว่าธรรมรัตนะด้วยปัจจัย ๔ มีจีวร เป็นต้น.

ภายหลังพุทธกาล สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ครองกรุงปาฏลีบุตร อาณาจักรมคธ ทรงมีพระบรมเดชานุภาพมาก ปราบปรามแคว้นต่าง ๆ ตั้งแต่ภาคกลาง ตลอดไปถึงภาคเหนือแห่งชมพูทวีป ภาคใต้ทรงปราบได้แค่

แคว้นกลิงคะ ไม่หมดทั้งภาคใต้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ-วโรรสต รัสเรียกว่า จุลจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป ตอนปราบปรามแคว้นกลิงคะ ภาคใต้ของชมพูทวีป ทรงเห็นผู้คนล้มตายในการสงครามเป็นจำนวนมาก ก็สลดพระราชหฤทัย ประกอบกับทรงเริ่มเลื่อมใสธรรมในพระพุทธศาสนา จึงตัดสินพระทัยเลิกแผ่อำนาจเป็นธรรมที่เรียกว่า พระบรมเดชานุภาพ และหวังพระราชหฤทัยจะทรงแผ่ธรรมเป็นอำนาจที่เรียกว่า ธรรมานุภาพ.

เล่ากันว่า ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทมาก ถึงกับโปรดให้สร้างพระเจดีย์เป็นจำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ องค์ เท่ากับจำนวนพระธรรมขันธ์ ตรัสถามท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ในยุคนั้นว่า ทรงเป็นญาติกับพระ-พุทธศาสนาได้หรือยัง ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระทูลถวายพระพรว่า ยังทรงเป็นพระญาติกับพระพุทธศาสนาไม่ได้ เพราะพระเจดีย์เหล่านั้น ไม่ใช่ตัวพระพุทธศาสนา ทรงพระพุทธศาสนาสืบอายุพระพุทธศาสนาไม่ได้ ต่อพระ-องค์เอง หรือพระราชโอรสธิดา หรือพระประยูรญาติเข้าผนวชในพระพุทธ-พุทธศาสนา จึงจะนับว่าเป็นพระญาติกับพระพุทธศาสนา เพราะผู้เข้ามาบวชในธรรมวินัยของพระพุทธองค์ตรัสว่า สมณะเชื้อสายพระศากยบุตร ถ้าผู้บวชศึกษาปฏิบัติธรรมวินัยนั้นอยู่ ก็จะเป็นธรรมทายาท ทายาทโดยธรรม ศาสน-ทายาท ทายาทสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อ ๆ กันไป ท่านเล่าว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะทรงทดสอบธรรมวินัยในพระ-พุทธศาสนา ได้ทรงผนวชเป็นภิกษุระยะหนึ่ง และในระยะที่ทรงผนวชได้เสด็จไปนมัสการสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล โปรดให้จารึกอักษร ณ เสาที่โปรดให้สร้างขึ้น ณ ที่ซึ่งทรงเข้าพระราชหฤทัยว่า เป็นที่ประสูติของพระพุทธองค์ ณ ลุมพินีวัน ในประเทศเนปาลปัจจุบัน.

ต่อมาภายหลัง พระเจ้าอโศกมหาราช มีพระราชประสงค์จะทรงเป็นพระญาติกับพระพุทธศาสนาต่อไป จึงโปรดให้พระมหินทรกุมารราชโอรสทรงผนวชเป็นภิกษุ ให้พระนางสังฆมิตตาราชธิดาทรงผนวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล พระสถูป เจดีย์ วิหาร ศาสนสถานทั้งหลาย ตลอดถึงศิลาจารึกคำสั่งสอนของพระพุทธองค์บางส่วน ที่พระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้จารึกไว้ในที่ต่าง ๆ ถึง ๓๗ แห่งนั้น ไม่ใช่ตัวธรรมวินัย ไม่ใช่ตัวพระพุทธศาสนา ทรงธรรมวินัย ทรงพระพุทธศาสนาไม่ได้ สืบอายุพระพุทธศาสนาไม่ได้ อย่างดีก็เพียงเป็นสังเวชนียะ อนุสสรณียะ ปูชนียวัตถุสถานเตือนใจคนที่เกิดมาภายหลังได้พบเห็นแล้ว ระลึกรู้คุณพระรัตนตรัย เกิดศรัทธาปสาทะสร้างบุญกุศลยิ่งขึ้น เป็นสัญญลักษณ์ของผู้มีศรัทธาปสาทะต่อพระพุทธศาสนาสร้างไว้ในอดีตเท่านั้น.

หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็เป็นเพียงวัตถุพยานหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ให้คนรุ่นหลังได้ใช้ซากสลักหักพังของวัตถุสถานเหล่านั้นศึกษาพิจารณาร่องรอยหาความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาว่า เคยมี เคยรุ่งเรืองมาในที่นั้น ๆ ในถิ่นนั้น ๆ ในยุคนั้น ๆ เท่านั้นเอง วัตถุสถานเหล่านั้น ไม่ได้ช่วยทรง ไม่ได้ช่วยรักษา ไม่ได้ช่วยสืบอายุพระพุทธศาสนาไว้ได้ ภิกษุบริษัทเท่านั้นเป็นผู้ทรง เป็นผู้รักษา เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนาต่อ ๆ กันมา แต่ก็ต้องเป็นพระพุทธศาสนา หรือธรรมวินัยที่บริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างที่พระเถระอรหันต์สาวกร่วมเป็นการกสงฆ์ช่วยกันทำสังคายนาใหญ่ครั้งที่ ๑ ที่ท่านเรียกว่า เถริกาลัทธิเถรวาท จึงจะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกได้แท้จริง ด้วยการปฏิบัติในทางที่ถูกต้อง ก็จะได้รับผลแห่งการปฏิบัติที่ดีงามสมประสงค์ ในรัชสมัยยุคของพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง ก็ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญกระทบกระเทือนความสงบเรียบร้อย ทั้งทางพุทธจักรและราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศก-

มหาราช เหตุการณ์ที่ว่านั้น ก็คือเหตุการณ์ภายนอกที่พวกเดียรถีย์นิครนถ์นอกพุทธศาสนา ปลอมตัวบวชในพระพุทธศาสนา นำเอาลัทธิเดียรถีย์นิครนถ์เข้ามาปะปนกับพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง เหตุการณ์ภายในที่ภิกษุในพระพุทธศาสนานั้นเองถือผิดเพี้ยนไปจากลัทธิเถรวาท กล่าวกันว่า มีถึง ๑๗ ลัทธิ เป็น ๑๘ ทั้งลัทธิเถรวาทอีกอย่างหนึ่ง สองแรงว่าร่วมกันก่อธรรมเทียม ที่เรียกว่าสัทธรรมปฏิรูปขึ้น ทำให้พระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเศร้าหมองมีมลทินไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนแต่ก่อน จนเกิดนานานิกาย นานาสังวาส ภิกษุสงฆ์ร่วมอุโบสถสังฆกรรมกันไม่ได้ถึง ๑๒ ปี สังฆมณฑลปั่นป่วนกระทบความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง จนพระเจ้าอโศกมหาราชทรงทนดูดายไม่ได้ ต้องทรงเข้าระงับความปั่นป่วน ความไม่สงบ ความไม่เรียบร้อยนั้นร่วมกับทางฝ่ายคณะสงฆ์ มีท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน มาตรการระงับความปั่นป่วน ความไม่สงบ ความไม่เรียบร้อยในสังฆมณฑล และมาตรการชำระสะสางพระพุทธศาสนาลทธิเถรวาทให้พ้นจากสัทธรรมปฏิรูป ซึ่งเป็นมลทินด่างพร้อยจนบริสุทธิ์ผุดผ่อง ได้ดำเนินการกันอย่างไรนั้น จะได้กล่าวรายละเอียดในตอนต้นกำเนิดบาลี (สังคายนาครั้งที่ ๓) สำหรับในที่นี้ ใคร่จะกล่าวถึงมาตรการช่วยพระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท โดยการนำอักขรสมัยเข้าสู่วงการพุทธจักร และการส่งธรรมทูตฝ่ายคฤหัสถ์และฝ่ายบรรพชิตออกประกาศศาสนาเผยแพร่ธรรมไปในชมพูทวีปท้องถิ่นที่ยังไม่ได้รับพระพุทธศาสนา และไปยังนานาประเทศนอกชมพูทวีป ช่วยดำรงรักษาพระพุทธศาสนาและสืบอายุพระพุทธศาสนาไว้ในภูมิภาคส่วนอื่น ๆ ของโลก เอื้ออำนวยหิตสุขประโยชน์แก่หมู่ชนเป็นอันมากต่อ ๆ กันไปไม่ขาดสาย.

ความจริง อักขรสมัยนั้น แพร่หลายไปทั่วอาณาจักรทั้งหลายแล้ว แม้ในยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ทรงเห็นคุณค่าของอักขรสมัย จึง

โปรดให้จารึกอักษรแสดงข้อธรรมบางประการที่ทรงเลื่อมใสไว้ในที่ต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนได้รู้คำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตามอย่างพระองค์ ในฝ่ายพุทธจักรแม้จะรู้สึกและเข้าใจกันว่า อักขรสมัย ไม่ใช่สิ่งที่ทรง ที่รักษา ที่สืบอายุพระพุทธศาสนาได้โดยตรงเหมือนอย่างภิกษุบริษัทก็จริง ถึงกระนั้นอักขรสมัยนั้น ก็เป็นเครื่องมือที่ดีที่สุด ที่จะจดจารึกบันทึกข้อธรรมวินัยและเรื่องราวของพระพุทธศาสนา ช่วยความทรงจำของภิกษุบริษัทในยุคนั้นซึ่งก็คงจะลดน้อยถอยลงตามลำดับจนปรากฏชัดแก่คณะสงฆ์ ในสมัยนั้น ลัทธิเดียรถีย์นิครนถ์เข้ามาปะปนกับลัทธิพระพุทธศาสนา ทั้งเกิดมีลัทธิใหม่ขึ้นมาในพระพุทธศาสนานั้นเอง บิดเบือนลัทธิเถรวาท ผิดเพี้ยนแตกต่างห่างออกไปจากหลักเดิม จนเกิดความวุ่นวายปั่นป่วนไปทั่วทั้งพุทธจักร จำต้องมีมาตรการเด็ดขาดกำจัดลัทธิเหล่านั้นออกไปจากลัทธิเถรวาท ท่านพระโมคคัลลีบุตร-ติสสเถระจึงต้องประชุมพระเถรอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป เป็นการกสงฆ์ช่วยกันทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ยืนยันหลักธรรมวินัยเหมือนที่ท่านทำสังคายนาใหญ่ครั้งที่ ๑ นอกจากนั้น ท่านยังแต่งคัมภีร์ขึ้นคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า กถาวัตถุปกรณ์ แสดงหลักธรรมฝ่ายลัทธิเถรวาท เพื่อเป็นหลักช่วยกำจัดลัทธิปรปักษ์ที่นอกเหนือลัทธิพระพุทธศาสนา และผิดเพี้ยนขัดแย้งต่อลัทธิเถรวาท เป็นการบริหารลัทธิเถรวาทไปในตัว.

กถาวัตถุปกรณ์ มีใจความว่าอย่างไร จะได้กล่าวในต้นกำเนิดบาลี (สังคายนาครั้งที่ ๓) ในยุคนี้อักขรสมัยดูเหมือนจะเฟื่องฟูถูกใช้มาก จารึกทั้งข้อธรรมวินัย ทั้งเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทั้งคัมภีร์อื่น ๆ ที่ท่านรจนาอธิบายขยายความข้อธรรมวินัยไว้ด้วย แม้อักขรสมัยดังกล่าวนี้ จะช่วยความทรงจำของภิกษุบริษัทและช่วยเผยแพร่ธรรมวินัยอีกทางหนึ่ง แต่ก็ไม่สามารถเป็นที่ตั้งหลักของธรรมวินัย ไม่สามารถจะทรงจะรักษาธรรมวินัย และสืบอายุ

พระพุทธศาสนาได้จริง ๆ เลย ในสมัยที่ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินยังเคารพนับถือพระพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอยู่ ก็คงจะทำการปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนาได้เข้มแข็งตามหน้าที่ของผู้ใหญ่ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในลิจฉวีอปริหานิยธรรมสูตร (อปริหานิยธรรมฝ่ายคฤหัสถ์) ข้อว่าจัดการคุ้มครองป้องกันรักษาอันเป็นธรรมในพระอรหันต์ทั้งหลาย (ธัมมิการักขาวรณคุตติ) ประกอบกับฝ่ายพุทธจักรคือภิกษุบริษัทต้องเข้มแข็ง กล่าวคือต้องศึกษาปฏิบัติเผยแผ่ธรรมจริงจัง มีพระสังฆเถระที่สามารถเป็นผู้นำ เป็นผู้บริหาร ดังที่ตรัสไว้ในภิกขุอปริหานิยธรรมสูตร (อปริหานิยธรรมฝ่ายบรรพชิต) ข้อที่ว่าเถรา เป็นพระเถระ ผู้มั่นคงยั่งยืนในข้อปฏิบัติทั้งธรรมทั้งวินัย, รตฺตญฺญู รู้ราตรี คือมีประสบการณ์มาก, จิรปพฺพชิตา บวชมานาน จนมีอายุพรรษามาก ไม่ใช่บวชเมื่อแก่ ที่เรียกว่า วุฑฒบรรพชิต, สงฺฆปิตโร เป็นสังฆบิดร คือผู้ปกครองดูแลหมู่, สงฺฆปริณายกา เป็นผู้บริหารคณะสงฆ์ พระพุทธศาสนาก็จะเข้มแข็งและรุ่งเรืองดำรงอยู่ได้ตลอดปลอดภัย ทั้งภิกษุบริษัทก็สามารถสืบอายุพระพุทธศาสนาได้ต่อ ๆ ไป แต่ในสมัยที่ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินอ่อนแอไม่เข้มแข็ง หรือนับถือศาสนาอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนา ให้ความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาไม่เพียงพอ ประกอบกับภิกษุบริษัทหลักก็อ่อนแอด้วย ย่อมเป็นธรรมดาที่พระพุทธศาสนาจะดำรงอยู่ในถิ่นนั้น ๆ ต่อไปได้ยาก พระเจ้าอโศกมหาราช และท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ต่างรู้สึกถึงความจริงข้อนี้ เล็งเห็นว่า พระพุทธศาสนาเห็นทีจะตั้งอยู่ในมัธยมประเทศไม่ได้ต่อไป และทรงมองการณ์ไกล เห็นสมควรจะประกาศพระศาสนาเผยแผ่ธรรมไปทั่วทุกแห่งในโลกเท่าที่จะทำได้ เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนา และเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ประชาชนในภูมิภาคนั้น ๆ สืบต่อไป จึงจัดส่งธรรมทูตออกไป.

ในส่วนราชอาณาจักร พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงจัดการฝ่ายคฤหัสถ์

โปรดให้เจ้าหน้าที่เทศาภิบาลผู้ปกครองท้องที่ในส่วนใด ๆ ก็ให้ช่วยประกาศพระศาสนาเผยแผ่ธรรมในส่วนนั้น ๆ ภายในราชอาณาจักรของพระองค์ ทั้งทรงส่งราชทูตไปเผยแผ่ธรรมในภูมิภาค นอกราชอาณาจักรของพระองค์ ที่ยังไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนาคือภาคใต้ หรือทักษิณาบถเช่นแคว้นโจละ แคว้นปาณฑยะเป็นต้น ซึ่งก็อยู่ในชมพูทวีปนั่นเอง ส่วนนอกชมพูทวีปออกไปโปรดส่งราชทูตไปเผยแผ่ธรรมในเกาะตัมพปัณณิทวีปคือเกาะสิงหล หรือลังกาซึ่งอยู่ใกล้กับชมพูทวีป นอกจากนั้นยังโปรดให้ราชทูตอัญเชิญพระธรรมไปสั่งสอนในต่างประเทศที่เป็นมิตรมีไมตรีกับราชอาณาจักรมคธของพระองค์ ตามศิลาจารึกระบุชื่อไว้ให้เข้าใจว่า คือประเทศซีเรีย ซึ่งอยู่ในดินแดนเอเซียระหว่างอินเดียกับยุโรป ๑ ประเทศอียิปต์ ซึ่งอยู่ใกล้ทวีปอาฟริกาประเทศ ๑ ประเทศไนกรีน ซึ่งอยู่ต่ออียิปต์ไปทางตะวันตกที่เรียกว่า ตริโปลีประเทศ ๑ ประเทศมาซิโดเนียเหนือประเทศกรีซขึ้นไปอีกประเทศ ๑

ในส่วนพุทธจักร ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ เป็นผู้จัดการฝ่ายบรรพชิต โดยพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ท่านคัดเลือกพระอรหันตเถระเป็นหัวหน้า รวมกันเป็นคณะสงฆ์อย่างน้อยคณะละ ๔ รูป เพื่อให้อุปสมบทในปัจจันตประเทศท้องถิ่นที่ไปนั้นได้ ในคัมภีร์สมันตปัปาสาทิกา อรรถกถาวินัย และหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกากล่าวไว้ตรงกันว่าท่านส่งพระเถระพร้อมด้วยคณะไปประกาศพระศาสนา ในท้องถิ่นชมพูทวีปที่ยังไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ๗ แห่ง คือ

๑. พระมัชฌันติกเถระไปประกาศพระศาสนา ณ ประเทศกัสมีระ และแคว้นคันธาระ คือที่เรียกว่าแคชเมียร์และอาฟกานิสถานทุกวันนี้ อยู่ปลายแดนและต่อเขตอินเดียไปข้างตะวันตกเฉียงเหนือ.

๒. พระมหาเทวเถระไปมหิสมณฑล คืออินเดียข้างใต้แม่น้ำโคธาวารี ที่เรียกว่า แคว้นไมสอร์ทุกวันนี้.

๓. พระรักขิตเถระไปวนวาสีประเทศ เข้าใจกันว่า แคว้นนรกะเหนือที่เป็นเขตแดนเหนือเมืองบอมเบย์ข้างใต้ทุกวันนี้.

๔. พระธรรมรักขิตเถระไปอปรันตกประเทศ เข้าใจกันว่า ตอนชายทะเลข้างเหนือเมืองบอมเบย์.

๕. พระมหาธรรมรักขิตเถระไปมหารัฐประเทศ อยู่ในแคว้นมหาราษฎรข้างยอดแม่น้ำโคธาวารี อยู่ห่างจากเมืองบอมเบย์ไปข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.

๖. พระมหารักขิตเถระไปโยนโลกประเทศ คือแคว้นชายแดนอินเดียข้างตะวันออกเฉียงเหนือ เดี๋ยวนี้อยู่ในประเทศเปอร์เซีย หรืออิหร่านทุกวันนี้

๗. พระมัชฌิมเถระไปหิมวันตประเทศ คือตามเมืองที่อยู่ในหมู่ภูเขาหิมาลัย เช่นประเทศเนปาลเป็นต้น

และในท้องถิ่นต่างประเทศนอกชมพูทวีปอีก ๒ แห่ง คือ

๑. พระโสณเถระและพระอุตตรเถระไปสุวรรณภูมิ หรือประเทศในแหลมทอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือประเทศไทยทุกวันนี้.

๒. พระมหินทรเถระ ราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช พร้อมคณะที่ท่านระบุชื่อไว้ด้วย ไปตามพปัณณิทวีปคือเกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกาทุกวันนี้.

ในการที่พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นผู้จัดการฝ่ายคฤหัสถ์โปรดส่งราชทูตอัญเชิญพระธรรมไปสั่งสอนเผยแผ่ไปยังนานาประเทศนอกชมพูทวีปนั้น พระราชประสงค์หลักก็เพื่อนำธรรมะขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าออกเผยแผ่ไปในประเทศที่ยังไม่นับถือพระพุทธศาสนา ให้เขารู้ว่า ธรรมะนี้ พระสัมมาสัม-

พุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองแล้วยังทรงสั่งสอนผู้อื่นด้วยพระกรุณาปรานี นอกจากนั้น ก็ทรงมุ่งผลทางการเมืองแอบแฝงอยู่ ๒ ประการ คือ ผูกมิตรไมตรีกับประเทศที่ทราบเรื่อง และต้องการผูกมิตรไมตรีด้วย และส่งเสริม กระชับมิตรประเทศให้สนิทสนมแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นด้วยประการหนึ่ง, อีกประการหนึ่งเพื่อเผยแพร่ลัทธิการปกครองบ้านเมืองของพระองค์ที่เคยทรงปกครองแบบนายปกครองบ่าวเปลี่ยนมาเป็นเสมือนบิดาปกครองบุตร ดำเนินนโยบายต่างประเทศ คือใช้ธรรมเป็นอำนาจโดยสันติวิธีที่เรียกธรรมานุภาพแทนใช้อำนาจเป็นธรรมที่เรียกว่า บรมเดชานุภาพ เฉพาะที่ลังกาทวีป ตามคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ทรงส่งราชทูตอัญเชิญพระธรรมไปสั่งสอนถึง ๓ ครั้ง เพราะอยู่ใกล้กับชมพูทวีป ผลทางการเมืองที่ปรากฏก็คือทรงส่งเสริมมิตรไมตรีกับพระเจ้าเทวานัมปิยดิสกษัตริย์ ผู้ครองลังกาทวีปในยุคนั้น จนได้ทรงเป็นอทิฏฐสหาย เพื่อนผู้ไม่เคยเห็นกันเลย ส่วนผลในทางพระศาสนานั้น ดูออกจะมีน้อย เป็นผลระยะสั้น ๆ หรือชั่วครั้งคราว ไม่ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นลงในถิ่นประเทศนั้น ๆ แต่ประการใด ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยเหตุสำคัญ คือ

๑. ทรงส่งคฤหัสถ์เป็นธรรมทูตในตำแหน่งเทศาภิบาล หรือตำแหน่งราชทูต (คำว่า ธรรมทูต หมายความว่า เป็นตัวแทนเฉพาะของผู้ที่ส่งไปเฉพาะในถิ่นที่กำหนดเจาะจงไว้ และเผยแผ่ธรรมเฉพาะผู้คนในถิ่นนั้นเท่านั้น, ส่วนคำว่า ธรรมจาริก หมายความว่า ไม่ได้เป็นตัวแทนของผู้ที่ส่งไป จึงเป็นอิสระในการเผยแผ่ธรรมที่ตัวพระธรรมจาริกเห็นเหมาะเห็นควรอย่างไร ก็เผยแผ่ได้ ทั้งไม่เจาะจงถิ่นที่ไป ไม่เจาะจงบุคคลผู้รับเผยแผ่ธรรม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือพระพุทธองค์ทรงส่งพระอรหันต์ ๖๐ รูป ณ กรุงพาราณสี เป็นพระธรรมจาริกรุ่นแรกไปประกาศเผยแผ่ธรรมในถิ่นนานาชนบท ณ ทิศานุทิศในโลก)

๒. ธรรมทูตคฤหัสถ์ไม่เป็นที่ตั้งศรัทธาปสาทะของผู้รับสอนเผยแผ่ธรรม.

๓. วัฒนธรรมทางภาษาไม่เอื้ออำนวย คือต่างถิ่นต่างภาษา พูดกันไม่ค่อยรู้เรื่อง ต้องผ่านล่ามก่อน ทำให้ไม่เข้าใจกันและกัน.

๔. วัฒนธรรมพื้นบ้านพื้นเมือง เช่นขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดถึงความเป็นอยู่ของผู้คนในถิ่นนั้น ๆ ขัดกับวัฒนธรรมของชมพูทวีป และขัดกับคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา คือเข้ากันไม่ได้ ดังนั้น การเผยแผ่ธรรมโดยคณะธรรมทูตฝ่ายคฤหัสถ์ของพระอโศกมหาราช จึงมีผลน้อย เกือบจะไม่มีผลแสดงออกมาเลย.

ส่วนการที่ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ เป็นผู้จัดการฝ่ายบรรพชิตจัดส่งพระอหันตเถระเป็นพระธรรมทูตไปประกาศพระศาสนาเผยแผ่ธรรมในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในชมพูทวีปและนอกชมพูทวีปนั้น มีผลปรากฏชัดแจ้งตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์สมันตปัปสาทิกา อรรถกถาวินัย รวบรัดกล่าวสั้น ๆ ว่า แต่ละท้องถิ่นนั้น ๆ ล้วนแต่มีผลดี แผ่ไปกว้างขวาง จนพระพุทธศาสนาตั้งมั่นลงได้ กล่าวคือมีผู้คนในถิ่นนั้น ๆ ออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรมวินัยสืบอายุพระศาสนากันต่อ ๆ มา เช่นลังกาทวีปและสุวรรณภูมิเป็นต้นจนทุกวันนี้ ทั้งนี้ก็เพราะเหตุสำคัญประการแรก ก็คือพระธรรมทูตนั้น ๆ เป็นบรรพชิตนักบวชในพระพุทธศาสนา เป็นพระอหันต์ทรงคุณธรรมสูงสุด เป็นที่ตั้งศรัทธาปสาทะ พูดรู้ภาษากันเนื่องมาแต่พระธรรมทูตนั้น ๆ ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระคัดเลือกเอาแต่พระที่เป็นชาวท้องถิ่นที่จะส่งไป หรือพระที่รู้ภาษาของท้องถิ่นที่จะส่งไปอยู่ก่อนแล้ว หรือให้พระธรรมทูตไปสอน ไปเผยแผ่ธรรมแก่ชาวชมพูทวีปที่ไปทำมาหากินตั้งหลักแหล่ง ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ ก่อนแล้ว ค่อยขยายแพร่ออกสู่ชาวพื้นบ้านพื้นเมืองอีกต่อหนึ่ง

จนชาวพื้นบ้านพื้นเมืองฟังภาษารู้และเข้าใจธรรม ยอมรับนับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะก็มี เข้าบวชเรียนปฏิบัติธรรมวินัยก็มี จนนับได้ว่า พระพุทธศาสนาตั้งมั่นลงในท้องถิ่นนั้น ๆ, ประการที่ ๒ วัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่ขัดกับวัฒนธรรมของชมพูทวีป และประการที่ ๓ วัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่ขัดกับหลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา กลับเข้ากันได้อย่างกลมกลืน ดังนั้น การที่จะถือว่าพระพุทธศาสนาตั้งมั่นลงในถิ่นใด ๆ ได้นั้น จึงต้องได้หลักเกณฑ์สำคัญ คือชาวท้องถิ่นนั้น ๆ ต้องยอมเข้าบวชเรียน และปฏิบัติธรรมวินัย สืบอายุพระพุทธศาสนากันต่อ ๆ มา.

ภายหลังรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว พระพุทธศาสนาในมัธยมประเทศชมพูทวีป ก็มีอาการลุ่ม ๆ ดอน ๆ ขึ้น ๆ ลง ๆ คือเจริญบ้างเสื่อมบ้าง สลับกันไปตามลักษณะของสังขตธรรมที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมไปในที่สุด สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ปราชญ์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทย และทรงเป็นปราชญ์พระองค์หนึ่งของโลก ทรงพระนิพนธ์ไว้ในตำนานพุทธเจดีย์ว่า ตั้งแต่พุทธกาลล่วงไป ๑,๕๐๐ ปี พระพุทธศาสนาในอินเดียก็เสื่อมทรามหนักลง เหตุด้วยพวกถือศาสนาพราหมณ์มีอำนาจขึ้นในอินเดียแล้วเบียดเบียนพระพุทธศาสนา และซ้ำภิกษุสงฆ์ผู้ทรงพระพุทธศาสนาก็หันไปนิยมลัทธิอาถรรพณ์ทำเลขยันต์ปลุกเสกแสวงเกียรติคุณทางกฤตยาคม โดยหวังว่าจะให้คนนับถือแข่งพวกพราหมณ์ ไม่ถือธรรมวินัยเป็นสำคัญเหมือนแต่ก่อน เป็นเช่นเดียวกันทั้งนิกายหินยานและมหายาน ครั้นมาถึงสมัยพวกอาหรับมีอำนาจขึ้นเที่ยวรบพุ่งแผ่อาณาเขต และเกลี้ยกล่อมคนทั้งหลายให้เข้ารีตถือศาสนาอิสลามไปด้วยกัน ศาสนาอิสลามแพร่หลายมาโดยลำดับจนถึงประเทศเปอร์เซีย ประเทศอาฟกานิสถาน และที่สุดพวกถือศาสนาอิสลามได้เป็นใหญ่ในอินเดีย พ. ศ. ๑๗๐๐ ก็คติของศาสนาอิสลามนั้นสั่ง-

สอนกันให้ถือว่า การทำลายล้างบรรดารูปเคารพไม่ว่าของศาสนาใด ๆ เป็นการกุศล พวกอิสลามก็พากันรื้อทำลายเจดียสถาน และเบียดเบียนพวกถือพระพุทธศาสนาในอินเดียเลยหมดสิ้นสูญไป การที่พระพุทธศาสนาถูกพวกถือศาสนาอิสลามทำลายครั้งนั้น ไม่แต่ในอินเดียแห่งเดียว ด้วยมีพวกอาหรับอีกพวกหนึ่งมาเรือทางทะเลแดงเที่ยวรบพุ่งเกลี้ยมกล่อมผู้คนตามเมืองชายทะเล ตั้งแต่อินเดียมาจนแหลมมลายู และเกาะสุมาตรา เกาะชวา จนมาเมืองจามปากน้ำโขง พวกอาหรับมามีอำนาจที่ไหน ก็ทำลายพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านั้นเสื่อมสูญไปด้วย ยังคงอยู่แต่ในเหล่าประเทศที่มีอำนาจอิสลามแผ่ไปไม่ถึง คือฝ่ายข้างเหนืออินเดีย มีประเทศเนปาล ประเทศธิเบต และเหล่าเมืองทางกลางทวีปอาเซียอีกบางเมือง, ข้างฝ่ายใต้ มีลังกาทวีป, ข้างฝ่ายตะวันออกมีประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ญวน จีน เกาหลี และญี่ปุ่น เป็นประเทศที่ยังนับถือพระพุทธศาสนามาจนตราบเท่าทุกวันนี้ แต่ถือลัทธิต่างกัน พวกเนปาล ธิเบต และชาวเมืองทางกลางทวีปอาเซีย ทั้งจีน ญี่ปุ่น ญวน เกาหลี ถือลัทธิอย่างมหายาน พวกชาวลังกา พม่า มอญ ไทย เขมร ถือลัทธิอย่างหินยาน.

นับตั้งแต่ พ. ศ. ๑๗๐๐ เป็นต้นมา เมื่อสูญสิ้นพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นบริษัทหลัก ผู้ทรงพระพุทธศาสนาเสียแล้ว มัธยมประเทศชมพูทวีปถิ่นกำเนิดพระพุทธศาสนา ก็เหลืออยู่แต่สังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ซากสลักหักพังของพุทธเจดีย์ วิหาร และศาสนสถาน ซึ่งมีอยู่เป็นอันมากไว้ให้คนรุ่นหลังได้พบเห็นเกิดความสลดใจเป็นสังเวชนียะ เกิดความระลึกถึงเป็นอนุสรณียะ และบูชาด้วยศรัทธาปสาทะ เป็นปูชนียะเห็นได้ถนัดชัดเจนว่า วัตถุสถานที่เหล่านั้นรักษาและสืบอายุพระพุทธศาสนาไว้ไม่ได้ ต่อมาภายหลังแม้จะมีอักขรสมัยเข้าสู่พุทธจักรจารึกข้อธรรมวินัยเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา และ

อธิบายขยายความข้อธรรมวินัยออกไปอีกเป็นจำนวนมาก ช่วยความทรงจำของภิกษุบริษัทได้เป็นอย่างดี แต่เมื่อสิ้นภิกษุบริษัท ผู้ทรงพระพุทธศาสนาเสียแล้ว คัมภีร์ต่าง ๆ ที่จารึกข้อธรรมวินัยและเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ถึงแม้จะมีอยู่มากต่อมาก ก็ช่วยทรง ช่วยรักษา ช่วยสืบอายุพระพุทธศาสนาไม่ได้เช่นเดียวกัน ที่ตกทอดมาถึงยุคปัจจุบัน ก็เป็นเพียงพยานหลักฐานทางเอกสารของพระพุทธศาสนาในอดีตเท่านั้นเอง.

ยุคสุวรรณภูมิ

พระพุทธศาสนายุคสุวรรณภูมิเริ่มเมื่อพระโสณเถระและพระอุตตรเถระ พระอรหันต์นำคณะมาประกาศพระศาสนา ณ ถิ่นสุวรรณภูมิ ภายหลังที่ท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระกับพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูปเป็นการกสงฆ์ร่วมกันทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ณ วัดอโศการาม กรุงปาฏลีบุตร อาณาจักรมคธ โดยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๖ แล้ว คงจะเป็นยุคเดียวกับที่ท่านพระมหินทรเถระพร้อมด้วยคณะสงฆ์ถูกส่งมาประกาศพระศาสนา ณ ลังกาทวีป.

ลังกาทวีปนั้นเป็นเกาะตั้งอยู่ข้างฝ่ายใต้ปลายแหลมชมพูทวีป หรือภาค-ใต้ของชมพูทวีปออกไป ไม่ห่างแผ่นดินชมพูทวีปมากนัก ทั้งที่ไปได้แต่ทางน้ำ ระยะทางไม่ไกล เดินทางไม่ยากลำบาก และใช้เวลาเดินทางไม่นาน แม้อย่างนั้นท่านพระมหินทรเถระกับคณะภายหลังที่ได้รับคำสั่งจากท่านพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระพระอุปัชฌาย์แล้ว ก็คงยังยับยั้งอยู่ในชมพูทวีปนั่นเอง โดยพากันออกธรรมจาริกไปทางทักษิณาบถภาคใต้ของชมพูทวีปเป็นเวลานาน จนถึงนครเวทิสคิรีชาติภูมิของพระชนนีของท่าน ซึ่งเล่ากันว่า เป็นธิดาของเศรษฐีในนครนี้ เป็นพระชายาของเจ้าชายอโศกครั้งทรงครองกรุงอุชเชนี แคว้นอวันตีก่อนเสวยราชย์ พระเถระพร้อมคณะพำนักโปรดญาติโยมอยู่ที่นครนี้ เป็นเวลานานพอสมควร จึงได้พากันไปลังกาทวีป คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาวินัย และคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกากล่าวเหตุแห่งการรั้งรอของท่านไว้ตรงกันว่า เพราะระยะเวลานั้น พระเจ้ามุฏสีวะเป็นกษัตริย์ครองลังกาทวีปอยู่

แต่ทรงชรามากแล้ว ท่านเห็นว่ายังไม่เหมาะที่จะไป จึงรั้งรออยู่ ต่อเมื่อพระเจ้าเทวานัมปิยติส ราชโอรสของพระเจ้ามุฏสีวะสืบราชสมบัติต่อมา ท่านเห็นเหมาะแล้ว จึงพากันมาประกาศพระศาสนา ความจริง พระเจ้าเทวานัมปิยติสทรงเป็นผู้เลื่อมใสพระพุทธศาสนาเป็นพื้นอยู่ก่อนแล้ว ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชส่งราชทูตอัญเชิญพระธรรมมาประกาศถึง ๓ ครั้งแล้ว แต่เป็นธรรมทูตฝ่ายคฤหัสถ์ จึงมีผลเพียงมีผู้เลื่อมใสเท่านั้น ส่วนครั้งนี้เป็นการส่งพระธรรมทูตที่เป็นบรรพชิตและเป็นพระอรหันต์ จึงมีผลมากและถาวรยั่งยืนปรากฏว่า เมื่อท่านมาถึงก็พบพระเจ้าเทวานัมปิยติสขณะเสด็จประพาสล่าเนื้ออยู่แถบภูเขามิสสกบรรพต ยอดเขาปิ่ลุกุฏ แขวงอัมพัตถละ ท้าวเธอสดับพระธรรมเทศนาของพระเถระ ก็ทรงเลื่อมใสยิ่งนัก โปรดให้สร้างเจดีย์ ณ ที่ท่านพระมหินทรเถระกับคณะยืนพักอยู่เป็นครั้งแรกเรียกว่า ปฐมเจดีย์ แล้ว ทรงอาราธนาให้เข้าไปประกาศพระศาสนาในพระนครต่อไป.

พระเถระกับคณะประกาศพระศาสนาในราชธานีก่อนแล้ว กระจายออกไปต่างจังหวัดรอบนอกจนทั่วเกาะ มีผู้พึ่งเลื่อมใสศรัทธาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตก็มี บรรลุมรรคผลก็มี เป็นอุบาสก อุบาสิกาก็มี ออกบวชเป็นบรรพชิตก็มี เมื่อชาวลังกาทวีปออกบวชศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรมบรรลุมรรคผลกันมาก เพื่อแสดงว่า พระพุทธศาสนาตั้งมั่นแล้วในลังกาทวีป ท่านพระมหินทรเถระจึงรวบรวมภิกษุชาวลังกา ผู้ทรงธรรมวินัย และบรรลุคุณวิเศษเป็นการกสงฆ์ทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ณ วัดถูปาราม กรุงอนุราธบุรี เมื่อประมาณ พ. ศ. ๒๓๘ พระพุทธศาสนาก็ตั้งมั่นลงในลังกาทวีปตั้งแต่นั้นมา ชาวลังกาออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรมบรรลุคุณวิเศษและทรงธรรมวินัยสืบอายุพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา จนประมาณ พ. ศ. ๔๓๔ พระเถระในครั้งนั้นเห็นว่า สติปัญญาความทรงจำของภิกษุบริษัทในลังกาทวีปลด

น้อยถอยลงมามาก หากไม่หามาตรการเครื่องช่วยความทรงจำของภิกษุบริษัท ก็ยากที่ข้อธรรมวินัยคำสั่งสอนของพระพุทธองค์จะดำรงอยู่ได้โดยสมบูรณ์ เห็นว่าการจารึกอักษรบรรจุข้อธรรมวินัยลงในใบลาน จะเป็นมาตรการช่วยความทรงจำของภิกษุบริษัทได้ดีกว่ามาตรการอื่น ๆ พระเถระในครั้งนั้นมีท่านพระพุทธทัตตเถระเป็นประธาน จึงพร้อมใจช่วยกันจารึกอักษรบรรจุพระพุทธ-วจนะทั้งหมดลงในใบลานตั้งแต่นั้นมา นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกาทวีป เป็นครั้งสุดท้ายในลังกาทวีปและเป็นครั้งสำคัญที่มีการจารึกข้อธรรมวินัยพุทธวจนะเป็นลายลักษณ์อักษรลังกาอย่างชัดแจ้ง และเป็นหลักฐานทางเอก-สารอย่างดี.

ต่อมาท่านผู้ทรงความรู้ในลังกาทวีป ได้แต่งคำอธิบายพระพุทธวจนะทั้งส่วนวินัยส่วนธรรมไว้อีกมาก เช่นคัมภีร์มหาอรรถกถา คัมภีร์มหาปัจจรีคัมภีร์กุรุนที เป็นอรรถกถารุ่นเก่าของลังกาทวีป ข้อธรรมวินัยที่เป็นพระไตรปิฎกคงเป็นภาษามคธอย่างเดิม แต่คำอธิบายที่เป็นอรรถกถาท่านผู้แต่งเป็นชาวลังกา จึงแต่งเป็นภาษาลังกาและจารึกเป็นอักษรลังกาด้วย ต่อมาเมื่อประ-มาณ พ.ศ. ๙๕๖ ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ พระเถระชาวพุทธคยาชมพูทวีปได้เดินทางจากชมพูทวีปมายังลังกาทวีป ทำการสอบสวนคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับชมพูทวีปกับฉบับลังกาทวีป เทียบเคียงและชำระเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็อยู่ลังกาทวีป ศึกษาภาษาลังกาจนมีความรู้ดีแล้ว ขอทำการแปลคัมภีร์อรรถกถาของลังกาทั้ง ๓ คัมภีร์ แต่พระเถระชาวลังกาขอทดสอบความรู้ของท่านก่อน ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงได้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นภาษามคธ จนเป็นที่พอใจของพระเถระชาวลังกาว่า ท่านทรงภูมิรู้จริง และอนุญาตให้ท่านแปลได้ ทั้งได้ให้พระเถระชาวลังกาช่วยท่านแปลด้วย ในการแปลคัมภีร์อรรถกถา ทั้งมหาอรรถกถา ทั้งมหาปัจจรี

ทั้งกุรุนที จากภาษาลังกาเป็นภาษามคธนั้น ท่านมิใช่แปลเท่านั้น แต่ปรากฏว่าท่านรื้อโครงสร้างของคัมภีร์อรรถกถาทั้ง ๓ นั้นมาจัดระเบียบเสียใหม่ ส่วนที่เป็นอรรถกถาวินัยปิฎก ท่านตั้งชื่อว่า สมันตปาสาทิกา ส่วนที่เป็นอรรถกถาธรรมฝ่ายสุตตันตปิฎก อรรถกถาทีฆนิกาย ตั้งชื่อว่า สุมังคลวิลาสีนีเป็นต้น ฝ่ายอภิธรรมปิฎก อรรถกถาคัมภีร์กถาวัตถุ ตั้งชื่อว่า อัฏฐสาลินีเป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ อรรถกถาเก่าทั้ง ๓ คัมภีร์ จึงเป็นอันถูกยกเลิกไปโดยปริยาย ไม่ได้ใช้กันอีก ทำให้เกิดความเข้าใจกันผิด ๆ ว่า ท่านแปลแล้วให้เผาอรรถกถาเก่าทั้ง ๓ ทิ้งเสีย ความจริง เมื่อไม่มีใครสนใจที่จะใช้แล้ว อรรถกถาเก่าเหล่านั้น ก็เป็นอันถูกปล่อยให้สาบสูญไปเอง ลังกาทวีปถือได้ว่าเป็นเมืองเกาะแห่งพระพุทธศาสนามาแต่โบราณกาล ชาวลังกาบวชเรียนทรงธรรมวินัย สืบอายุพระพุทธศาสนามากด้วยคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ทั้งภาษามคธ ทั้งภาษาลังกา แม้เช่นนั้น ในบางยุคบางสมัย ลังกาทวีปก็ยังขาดภิกษุบริษัทไปบ้าง ทำให้ลังกาทวีปได้ชื่อว่า อายุพระพุทธศาสนาสะดุดหยุดลง เช่นในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุสิริสังฆโพธิ ทรงตีชิงเมืองคืนมาจากพวกทมิฬที่ยึดครองอยู่ได้ แต่ปรากฏว่าภิกษุบริษัทไม่มีเสียแล้ว ทรงทราบว่าที่เมืองพม่าสมัยพระเจ้าอโนรธามังช่อ พระพุทธศาสนารุ่งเรือง ก็ทรงขอคณะสงฆ์จากพม่าให้ไปอุปสมบทตั้งภิกษุบริษัทขึ้นมาอีก จึงเกิดคณะสงฆ์มรัมมวงศ์ขึ้นในลังกาทวีปมาแต่ครั้งนั้น.

ต่อมาอีกยุคหนึ่ง ในลังกาทวีปพระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมมาก ขาดภิกษุบริษัทสูญสิ้นสมณวงศ์ กษัตริย์ลังกาต้องส่งทูตมาขอพระภิกษุสงฆ์ไทย ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ ยุคกรุงศรีอยุธยา ทรงส่งพระอุบาลีกับภิกษุอื่น ๆ ครบคณะสงฆ์ไปให้อุปสมบท ตั้งคณะสงฆ์สยามวงศ์ หรืออุบาลีวงศ์ขึ้นในลังกาทวีปตราบเท่าทุกวันนี้.

ส่วนสุวรรณภูมินั้น เป็นผืนแผ่นดินไม่ใช่เกาะ ตั้งอยู่ข้างฝ่ายตะวันออก อยู่ห่างไกลจากชมพูทวีปมาก ไปมาหาสู่กันไม่สะดวก ต้องข้ามน้ำ ข้ามทะเล อาศัยแต่เรือค้าขายของพ่อค้าพาณิชเป็นครั้งคราว ใช้เวลาเดินทางอันยาวนาน และไม่สู้ปลอดภัยโดยภัยธรรมชาติ เช่นคลื่นลม สัตว์ร้ายในทะเล และโจรภัย คือโจรสลัด คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอรรถกถาวินัย ท่านเล่าโดยรวบรัดว่า ท่านพระโสณเถระและท่านพระอุตตรเถระนำคณะเดินทางมาทางเรือ ขึ้นที่ท่าเรือเมืองตักโกละคือตะกั่วป่าของอาณาจักรสุวรรณภูมิในยุคนั้น ต้องผจญกับปีศาจคือพวกมนุษย์กินคนที่ทำการเป็นโจรสลัดน้ำตื้นหรือชายฝั่ง ท่านเอาชนะด้วยฤทธิ์คืออุบายวิธีเอาหนามยอกหนามบ่ง ให้ชาวบ้านแต่งตัวเป็นปีศาจมีจำนวนมากกว่าพวกโจรสลัดเข้าสกัดจนพวกมันเผ่นหนีไปหมด และเริ่มประกาศพระศาสนา จนชาวสุวรรณภูมิมีศรัทธาเลื่อมใสยอมรับนับถือพระศาสนา ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาบ้าง ออกบวชเป็นภิกษุบ้าง ได้สร้างพระปฐมเจดีย์ ณ กรุงทวารวดีราชธานีของอาณาจักรสุวรรณภูมิ แสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นเป็นแห่งแรกครั้งแรกมาแต่ครั้งนั้นเหมือนในลังกาทวีป.

ไทยรับพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ยุคสุวรรณภูมิ ผ่านมายุคทวารวดี ศรีวิชัย ยุคละโว้ ยุคสุโขทัย ยุคศรีอยุธยา ธนบุรี ตราบจนถึงยุครัตนโกสินทร์ในปัจจุบันไม่ปรากฏว่า ยุคใดไทยขาดภิกษุบริษัท พระพุทธศาสนาสูญสิ้นไปจากไทย แม้บางยุคบางสมัยไทยต้องสูญเสียเอกราชเสียบ้านเสียเมือง ต้องตกอยู่ใต้อำนาจอาณาจักรอื่นที่เป็นชาติไทยด้วยกันบ้าง ที่เป็นชาติที่ไม่ใช่ไทยบ้าง ถูกเผาบ้านเผาเมือง ถูกทำลายวัดวาอาราม ศาสนสถาน ปูชนียสถาน จนกระทั่งถูกเผาคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์พระพุทธศาสนาอื่น ๆ ตลอดถึงตำรับตำราทางบ้านเมือง แต่ก็เป็นเฉพาะแห่งเฉพาะเมืองของไทย บางแห่งบางเมืองเท่านั้น ไทยส่วนอื่น ๆ ก็ยังคงมีอยู่ และกอบกู้กันมาจนรวมกันเป็น

ประเทศไทยได้ ภิกษุบริษัทก็คงยังมีอยู่ พระพุทธศาสนาก็มิได้ขาดสูญ ขาดช่วงไปจากไทย ไม่ถึงกับต้องไปขอพระภิกษุสงฆ์จากประเทศอื่นมาบวชคนไทยสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา ต้องนับว่าไทยมีโชคดีที่พระพุทธศาสนาตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคง และมีภิกษุบริษัทสืบอายุพระพุทธศาสนาติดต่อกันมานานกว่า ๒,๐๐๐ ปีแล้ว ไม่เคยขาดสูญเหมือนอย่างชมพูทวีป ไม่เคยขาดช่วง หรืออายุพระพุทธศาสนาสะดุดหยุดลงเหมือนอย่างลังกาทวีป น่าที่คนไทยควรจะภูมิใจที่รักษาพระพุทธศาสนาไว้เป็นมรดกให้ลูกหลานได้ชื่นชมและทะนุถนอมรักษาสืบต่อกันควบคู่กับชาติไทยตลอดมาได้ พร้อมกันนี้ก็ไม่ควรลืมตัว ลืมชาติ ลืมศาสนาของตัวที่บรรพบุรุษของไทยเอาเลือดเนื้อและชีวิตเข้าปกป้องคุ้มครองกันมาจนถึงยุคปัจจุบัน เป็นเวลายาวนาน น่าจะได้สำรวจกันอย่างจริงจังถึงมูลเหตุที่เป็นเช่นนี้ จะได้มีกำลังใจช่วยกันรักษาสืบต่อไป.

มูลเหตุสำคัญข้อหนึ่งนั้น กล่าวได้เด็ดขาดว่า คนไทยมีพื้นอัธยาศัยจิตใจรักอิสระเสรีอย่างหนึ่ง ไม่ชอบคิดเบียดเบียนผู้อื่น กลับมีเมตตาปรานีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่นอย่างหนึ่ง มีสติปัญญารู้จักประสานประโยชน์ และรักษาประโยชน์ไว้อีกอย่างหนึ่ง ดังที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพปราชญ์ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีตรัสไว้ เมื่อไทยรับพระพุทธศาสนาและพบว่า พระพุทธศาสนาก็มีคำสอนให้คนรักอิสระเสรี ไม่ตกเป็นทาสผู้อื่น ตลอดถึงไม่เป็นทาสกิเลสซึ่งเป็นธรรมฝ่ายต่ำ สอนให้คนเมตตากรุณากันสงเคราะห์กัน สอนให้คนใช้สติปัญญา รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักเลือกเอาแต่ส่วนที่ชอบ ที่ดี ที่มีประโยชน์ ก็พากันเคารพรักพระพุทธศาสนา ยอมรับเอาพระรัตนตรัยเป็นสรณะ เมื่อรู้ว่า พระพุทธศาสนาเปิดโอกาสให้คนทุกเชื้อชาติเป็นญาติกับพระพุทธศาสนาได้ด้วยการบวชเป็นสมณศากยบุตร ชายไทยผู้มีอายุครบ ๒๐ ปีก็พากันบวชเรียนธรรมวินัย และปฏิบัติตามสามารถ เมื่อบวช

อยู่ได้นาน ๆ ก็เป็นพระอุปัชฌาย์ อาจารย์ ให้การบรรพชาอุปสมบทคนไทยเป็นสัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ถ่ายทอดธรรมวินัยสืบต่อมา ผู้ไม่อาจบวชได้ด้วยตนเองก็บวชลูกหลาน หรือญาติเป็นสมณศากยบุตรไว้ในพระพุทธศาสนา แสดงตนเองเป็นอุบาสก อุบาสิกาอยู่ใกล้พระรัตนตรัย ทั้งอุปถัมภ์บำรุงผู้บวชเรียนด้วยปัจจัย ๔ มีอาหาร ผ้านุ่งห่มเป็นต้น ให้ผู้บวชได้อาศัยพอมีกำลังบำเพ็ญสมณกิจได้สะดวก ผู้มีกำลังทรัพย์มากก็สร้างวัดวาอารามเสนาสนะสงฆ์ถวาย ถึงกับกล่าวกันว่า เศรษฐีมีเงินก็สร้างวัดไว้ให้ลูกอยู่บวชเรียนบ้าง ไว้ให้ลูกวิ่งเล่นในลานวัดบ้าง เมื่อต่างเห็นดีเห็นชอบตรงกันและปฏิบัติเหมือน ๆ กันมาช้านาน ก็กลายเป็นประเพณีของไทยที่ว่า เกิดเป็นชายไทยต้องบวชเรียนก่อนแต่งงาน หรือประกอบอาชีพ ถ้าบวชอยู่ได้ตลอดไปก็พากันอนุโมทนา แต่เมื่อบวชอยู่ได้ชั่วคราวสึกก็ไม่ห้าม ถือว่าเป็นการอบรมบ่มจิตใจให้เหมาะสมที่จะครองเรือนเป็นพ่อบ้านที่ดี เป็นพลเมืองดีของชาติต่อไป.

นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาถึงประชาราษฎร ก็ล้วนถือประเพณีการบวชเรียนในพระพุทธศาสนานับเป็นศตวรรษ ๆ แม้แต่การประกอบกิจกรรมทั้งหลาย ทั้งของราชการและของชาวบ้าน ก็พากันมาประกอบกิจที่วัดวาอาราม วัดในพระพุทธศาสนาจึงกลายเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชนคนไทยทุกด้าน ตั้งแต่เรื่องเกิดจนกระทั่งเรื่องตาย ราชอาณาจักรไทยกับพุทธจักรไทยผูกพันกันลึกซึ้งแนบแน่นดังกล่าว.

ดังนั้น ภิกษุบริษัทในประเทศไทยจึงมีสืบอายุพระพุทธศาสนาตลอดมาไม่ขาดสูญ ไม่ขาดช่วง ได้ กล่าวมาในตอนต้นปรารภเรื่องบาลีแล้วว่า ที่ไทยเราทราบเรื่องพระพุทธศาสนา ก็เพราะเรามีพยานหลักฐานคือพยานบุคคลได้แก่เหล่าภิกษุบริษัทที่บวชสืบอายุพระพุทธศาสนาติดต่อกันมาตั้งแต่ไทยเริ่ม

รับพระพุทธศาสนาในอดีตจนตราบเท่าปัจจุบัน พยานวัตถุสถาน ได้แก่พระปฐมเจดีย์ที่สร้างมาแต่ยุคสุวรรณภูมิ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเผยแผ่พระศาสนาเป็นตัวอย่าง พยานเอกสาร ได้แก่คัมภีร์พระไตรปิฎกพระบาลีที่พระเถระอรหันต์ ๕๐๐ รูปทำปฐมมหาสังคีติไว้ ซึ่งตกทอดมาถึงเราในยุคปัจจุบัน ถ้าไม่มีภิกษุบริษัท ผู้ทรงธรรมวินัยสืบอายุพระพุทธศาสนาเสียแล้ว โลกก็ตกเป็นสูญกาลว่างพระพุทธเจ้า บ้านเมืองก็ว่างพระพุทธศาสนา วัดก็ว่างพระ คัมภีร์ก็ว่างพระ ชาวบ้านก็ว่างบุญเขตที่จะได้อาศัยทำบุญ ว่างนาถะที่พึ่งทางใจที่จะได้รับความรู้ความสว่างในทางธรรม เมื่อมีภิกษุบริษัทอยู่ ก็จะได้อาศัยพุทธเจดีย์ สถูป วิหาร เป็นที่เคารพสักการบูชา ระลึกรู้คุณพระรัตนตรัย อาศัยศาสนสถานบำเพ็ญศาสนกิจ อาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎกศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมข้อวินัยทบทวนความทรงจำ นำธรรมวินัยออกปฏิบัติและสั่งสอนเผยแพร่แก่มหาชนให้รู้เรื่องพระพุทธศาสนา ถ่ายทอดธรรมวินัยให้ผู้บวชเล่าเรียนสืบอายุพระพุทธศาสนากันต่อ ๆ มา สรุปได้ว่า เมื่อมีภิกษุบริษัทเป็นหลักอยู่แล้ว พระพุทธเจดีย์ ศาสนสถาน และคัมภีร์พระไตรปิฎกก็จะช่วยภิกษุบริษัทให้ได้อาศัยทำประโยชน์ตนและประโยชน์มหาชนเป็นอันมากได้เป็นเวลายาวนาน.

การศึกษาพิจารณาเรื่องบาลีได้กระแสความตามที่บันทึกไว้ จึงขอยุติไว้เพียงเท่านี้ ส่วนต้นกำเนิดบาลีคือเรื่องสังคายนาธรรมวินัยนั้น ถ้ามีโอกาสก็จะได้ทำการศึกษาพิจารณาและบันทึกผลให้ทราบในโอกาสต่อไป.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
พลอากาศเอก หะริน หงสกุล ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๕/๔/๒๕๓๑ โทร. ๒๘๑๗๗๙๐